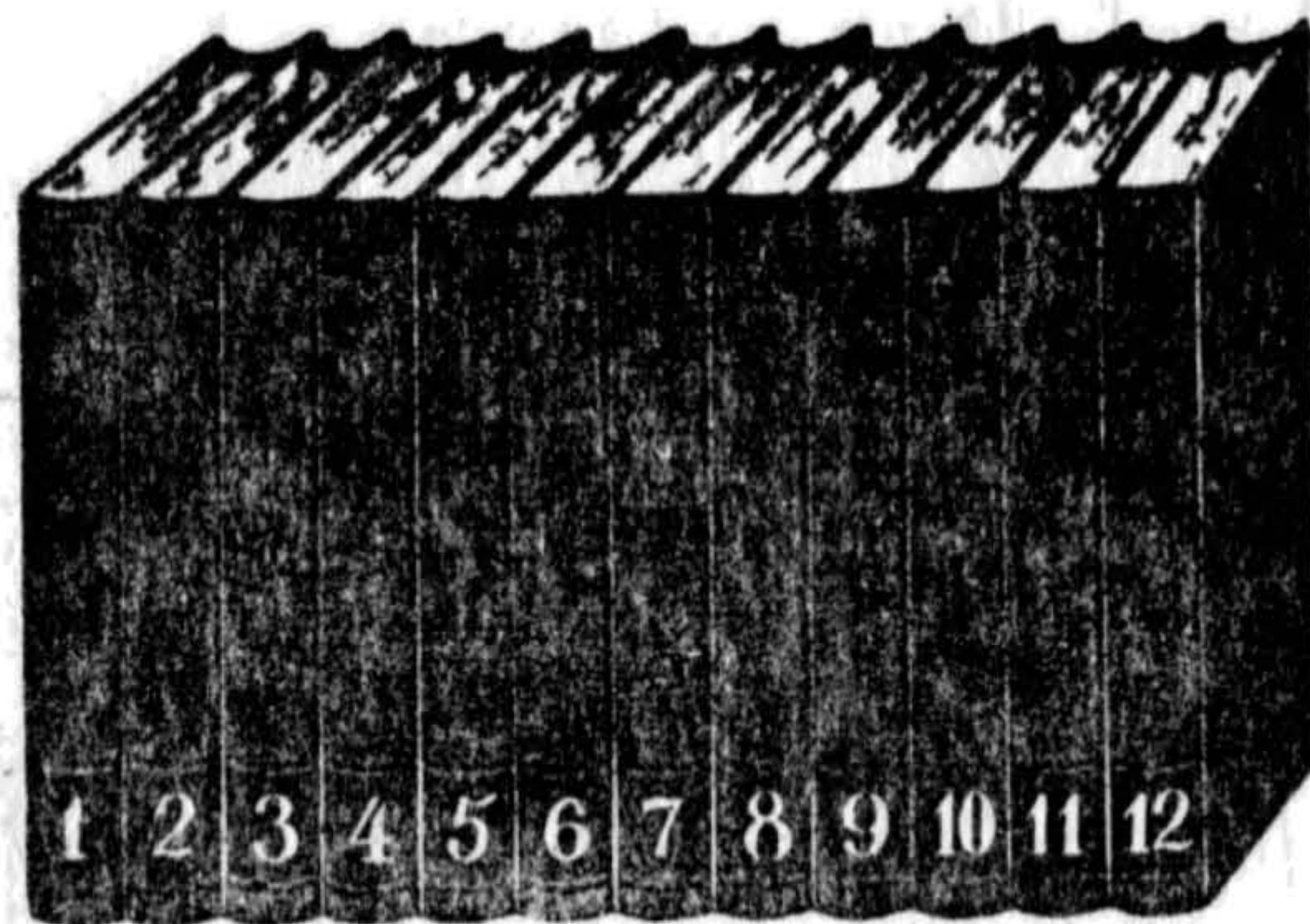

ВАСИЛЬ РАДИЧ

М
арсим
З
алізняка

Так виглядає бібліотека КЛУБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ з 12-ти книжок

Передплата на 12 книжок вносить в Канаді й ЗДА всього \$9.50. В Англії й Австралії 4 фунти. В інших країнах \$10.00. Поодинокі значно дорожче, бо 12 книжок буде коштувати коло 16 доларів.

ДОСІ ПОЯВИЛИСЯ:

- 1—2) О. Гай-Головко: "ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ" — два томи. Ціна за два томи \$2.75.
- 3—4) В. Чапленко: "ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ" — сатирична повість у двох томах. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 5) Іван Смолій: "КОРДОНИ ПАДУТЬ" — повість, один том. Ціна \$1.50.
- 6) Юрій Тис: "ШЛЯХАМИ ВІКІВ" — історичні оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- 7) Л. Мосендз: "ЛЮДИНА ПОКІРНА" — оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- 8—9) Рекс Біч: "ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ" — 2 томи, повість з піонерського життя на Алясці. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 10—11) Василь Радич: "МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК" — 2 томи, історичний роман. Ціна за 2 томи \$2.50.

У місяці березні вийдуть 11 і 12-та книжка. Передплачуйте видання КПУК та наклонюйте до цього своїх приятелів і знайомих.

Адреса Клубу:

Phone 591 419

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.
834½ Main Street
WINNIPEG, CANADA

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK 10.

WASYL RADYCH

MAKSYM ZALIZNIAK

HISTORICAL NOVEL

VOLUME I

---

19 WINNIPEG 52

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

КНИЖКА 10.

ВАСИЛЬ РАДИЧ

МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

І Ч а с т и н а

---

19 ВІННИПЕГ 52

Обкладинка Мирона Левицького

Printed by
The New Pathway, 184 Alexander Ave., Winnipeg, Man., Canada

П Е Р Е Д М О В А

Василь Радиз — український письменник — народився в Україні, на Чернигівщині 1864 р., там і помер в р. 1904. Він менш відомий українському громадянству, бо мусів писати російською мовою. Але за своє коротеньке життя, бо тільки сороклітне — працював у різних культурних ділянках. Він був актором, журналістом, письменником. Його велика душа не могла поміститися в якихсь тільки одних вузьких рамах професії. Глибокий духом, так само глибоко розумів інших людей, як кожна шляхетна людина.

Радиз любив дітей, знав їхню душу й писав для них змало гудових творів. Але найбільше любив він свій український нарід. У невимовно важких для України часах судилося Радизеві давати докази свого патріотизму.

Діяльність Радиза припадає якраз на часи найжорстокішого переслідування української мови; це переслідування в царській Росії завершилося т. зв. Ємським наказом, що заборонив друковане українське слово. Що більше, було навіть суворо заборонено вживати такі слова, як Україна, український, козаки, гайдамаки і т. д. Хто мав можливість та ще й відвагу, той посилав свої твори із Східньої України в Західню Україну, що трохи

легше дихала під австрійською займанщиною, або й кудись за кордон — на зужину.

Так ось Василь Радиз став перед питанням: Не писати йому зовсім, коли не вільно по-українськи, чи писати по-російськи. Не писати не міг, бо бурхливий природній гін творчої душі, сказати б, розсаджував йому душу. Але — що найважливіше — він мав непереможну потребу виявити себе в слові як український патріот. Крім того, він мав також свідому мету — за допомогою своїх творів розбуджувати серед приспаної неволею великої частини нашої інтелігенції національну свідомість та гордість приналежності до української нації. На жаль, щоб здійснити це завдання, треба було писати тільки по-російськи. І Радиз рішився на цей важкий у своїх наслідках крок, — важкий тому, бо його зараховано не до української, а до російської літератури. Але це не справедливо! Радиз був свідомий українець, а російськості в його творах — скільки, що сама мова, тобто — зовнішня форма, зате ж все те, що в творах найважливіше — зміст, ідеологія — все це там щиро українське й глибоко патріотичне.

Як і більшість письменників того часу, і як завжди письменники поневоленого народу зі славним минулим, Радиз зєрнав віру в живучість України та силу до праці для неї — в минулому свого обездоленого народу. І на канві цього минулого він мережав також ту трагедію України, слухність нашої справи та наші завдання по лінії визволення батьківщини, що існували також за часів Ра-

диза. Вказуючи у своїх творах на минулу неволю, тим самим вказував і на сучасну. З тією метою він писав свої твори на українські історичні теми, а між ними також і повість “Максим Залізник”.

Герой повісти — це історична постать. Як відомо, в 1768 р. Максим Залізник підняв повстання проти Польщі, яка жорстоко поневолювала Україну. Історики не дуже багато знають про цю світлу, цікаву й водночас таємничу постать. Він був і запорізьким козаком, і генералом, і згодом — вождем збройного зриву проти ворогів України. Треба думати, що Радиз не переборщує, коли показує Максима Залізника незвичайною та ідеальною людиною. У цій ось повісті він дає великий образ, достойний геніяльного маляра: Перед Залізником стоять дві жінки: одна — неземної вроди польська магнатка — Констанція, і друга — красуня-музениця в селянській одежі; ця друга — образ України. Піти за першою — це зрадити свій катований ворогами нарід, щоб жити в особистому щасті й у розкошах, а піти за другою — це вибрати тернистий шлях і муки самовідреження в ім'я добра України. І він вибирає цей другий шлях — не для слави, не для самолюбства, а для тихої саможертви для Батьківщини.

Писати про Гайдамаків за часів Радиза — це був великий ризик політичний і “етичний”. Різ у тому, що польсько-московська пропаганда усякий український зрив за незалежність представляла злосливо, як “бунт своїх підданих”, висуваючи гасло, що ніякої України не було і не буде, а ге-

роїв і чесних лицарів за волю України намагалися показати як “варварів.” У той самий час і Польща, і Москва вживали у боротьбі з українцями багато жорстокіших і більш неетичних засобів. В. Радиг з усією послідовністю заперезував ворожу нам пропаганду та її фальшиве навітлення наших змагань до самостійности, в потребі користуючись також історичними документами.

Як і за давніх часів, так і тепер вороги України озернюють наші визвольні змагання; в якому світлі показують вони національний зрив славних лицарів-гайдамаків, в такому намагаються також показати і нашу сугасну боротьбу за визволення. Тому нам необхідно, поборюючи ці озернення, найперше самим пізнати дух цієї епохи зезез цей дійсно непереізнний твір Радига, яким є “Максим Залізник”. Одночасно це буде нам пригадкою, що світлі, героїчні й трагічні лицарі нашої сугасної визвольної боротьби нетерпляче зекають на талановите перо і то вже — в своїй рідній українській мові.

Юрій Мулик-Луцук

I.

ПАНСЬКЕ ГНІЗДО

Палату Гуманських уважали в Україні за одну з найвеличавіших будівель половини XVII віку. Після пожежі, яка на початку століття знищила старий замок, його власник — пан Гуманський — спровадив із-за кордону талановитого архітекта — і на крутому горбі, мов з-під зачарованої палочки, виросло нове диво будівельного мистецтва.

Гуманські не дарма пишалися своєю розкішною палатою. Чудовий сад із терасами й величезний став із зеленими, штучними островами — тільки доповнювали образ. Шопи, стодоли, хліви, корови та хатки для двірської челяді тяглися мало не до самого ліса. Високий дубовий паркан обгороджував не тільки палату, а й ціле подвір'я — величезне й продовгасте, забудоване незграбними будинками, в яких притулилася дрібна шляхта й дехто з двораків.

Досить було кинути на це величаве, міцне гніздо, щоб скласти собі уявлення про те, як живуть його власники. Щоб збудувати цю палату кріпацькими руками, треба було сотень тисяч золотих, а його пишні оздоби та й саме життя в ньому пожерало ще більші — неймовірно великі кошти.

Родина Гуманських складалася із сімдесятилітнього діда — пана Леона, пані Клеопатри — його дружини, доньки Валерії та сина Станіслава, якого ніхто не вважав за дорослу людину, дарма що йому вже пішло поза сороківку.

Крім них, у численних горницях палати і в прибудовах жило кільканадцятьох нахлібців — далеких свояків господаря.

У родині Гуманських кожна хоч трохи спостережлива людина не могла не завважити з першого ж погляду три цілком самостійні течії.

Пан Леон, завдяки природньому широкому розумові й набутій протягом довгого життя силі різноманітних знань та спостережень, давним-давно вже встиг виробити собі надто оригінальний і разом з тим дуже зручний світогляд, що межував з якимсь особливим, скристалізованим егоїзмом. Але ми ще матимемо нагоду ближче познайомитися з поглядами ясновельможного пана.

Його дружина, пані Клеопатра, якщо чим вирізнялася з-поміж своїх ровесниць, що стояли на однаковому з нею суспільному щаблі, то хіба що тією особливою нетерпимістю, яку так уміють прищеплювати своїм духовним вівцям пастирі-єзуїти.

Перестигла, негарна, хоч і нелиха, панна Валерія простувала материними стежками. Якщо й забракло б їй сили послати схизматика на страту, то все ж її рука не простягнулася б перерізати петлю на шиї нещасного хлопа, коли б він, увесь поси́нівши, задихався в передсмертних корчах.

Син старого пана Леона, Станіслав, пережив трьох своїх братів, що полягли в боях з татарами й козаками. Хоч і поважного віку людина, він удався собою, мов у приказці: “яке в колиску, таке й у могилку”.

Ще п'ятнадцятьлітнім хлопцем Станіслав вирішив, що з науками й учителями йому не по дорозі. Це завдало жалю його матері, але батько розсудливо завважив, що коли хлопчина постановив бути дурнем, то розумного з нього не зробиш.

— І ця думка тебе не вбиває, Леоне? — питала пані Клеопатра.

— Чого? Дурням добре на світі жити. Щоб стати справді розумною людиною, треба перейти через горно довгочасних іспитів, треба багато пережити й відчути, — одним словом, треба занадто високо зійти на гору, щоб люди зі своїми болями й радощами стали перед тобою в справжньому світлі. А для дурнів це не потрібно, — їм і так живеться непогано. А крім того, їх так багато...

— Але він у нас один...

— І дуже добре. Краще мати одного дурня перед очима, ніж кількох.

— Ет, тебе не переговориш.

Без особливих труднощів здобувши собі право розійтися з книжною премудрістю, Станіслав незабаром уподобав собі коней. Цілими днями байдикував у стайні або на кінському розпліднику, заваджаючи конюхам і стаєнним.

— Серед них він і сам обернеться в конюха! — жахалась пані Клеопатра.

— Що ж, добре й це. Хай буде чим хоче, аби не єзуїтом...

На останні чоловікові слова пані Клеопатра злякано скрикувала, починала перебирати чотки і надовго ховалася в своїх покоях.

Військова кар'єра не вабила молодого панича, тож він так і лишився коноводом. Мати не раз заходжувалася висватати йому якусь панянку, але з цього нічого не виходило й вона з гірким жалем починала задумуватись над тим, що рід панів Гуманських незабаром зовсім переведеться.

А втім, про це ввесь час думали й отці-єзуїти, що звили собі затишненьке кубельце на Клеопатриній половині палати, але не з'являлися в тих покоях, де можна було зустріти пана Леона.

Великою втіхою було для старого глузувати з усього, чим зайди-абати дурили паням голови. З тим глузуванням пан Леон доходив подекуди до брутальності, не милуючи тоді нікого й нічого, але "святі" отці йому вибачали, обіцяли молитися за нього, а тим часом якнайдалі втікали від його єресей. Якби в цього вільнодумного філософа не стільки блискучих золотих у льоху під палатою, його вже давно відлучили б від церкви, але повні бочівки золота — ще примножені стоустою поголоскою — завжди правили йому за вірного й теплого заступника перед ображеними й обуреними панотцями.

“Святі” отці вирішили, здається, покористуватися тим, що рід ясновельможних панів Гуманських має припинитись, і завчасу плели мережу, щоб пізніш перекинути зручний і безпечний місток до золота старого єретика.

Палата була така величезна, що живши в ній можна було — коли охота — не зустрічатись цілими місяцями. В останньому часі пан Леон не показувався в загальних покоях, воліючи краще проводити час у своїй улюбленій вежі. Тут старий мав дві величезні півкруглі кімнати, — в першій була бібліотека, а друга правила йому й за кабінет, і за спальню, й за їдальню.

До цієї кімнати ніхто ніколи не смів заходити, крім старого вірного слуги-татарина, і через те навіть найближчі не знали, чим старий пан там розважається.

А тим часом пан Леон не знав, що таке нудьга — і вона не сміла навіть постукати в його важкі, червоною міддю окуті двері. Що відчує було наближення чогось подібного до порожнечі, то на столі вже розкриваються старовинні фоліанти, або розгортається том стародавнього письменника, і старий відпочиває серед могутніх образів греко-римського світу. Втомлювалась увага — на зміну приходили досліді з природознавства, або сухорлява жилувата рука натискала долотце, і під камінним склепінням вежі однотонно брелів гомінкий верстак.

А татарин у вільну хвилину або солодко дрімав у своїм куточку, або плів кримські нагайки з тонких ремінців білої волової шкіри.

— Якраз такого слуги мені й треба, — говорив старий пан, — він мені відданий, мов вірний пес, бо я зняв його з шибениці й вернув йому життя; крім того, він не балакуючий, бо запорожці вирізали йому колись язика за те, що він неправдиво переказав ханові їхнє прохання; не буде він і підслухувати — добрі люди давно відрубали йому вуха, — це ж забезпечуватиме його і від захоплень жіночками... Єдина його хиба, це — добрість...

На великі свята й фамілійні бенкети столи розставляли не тільки в їдальні, але й у розкішних залах; з цілої округи з'їздилися гості, з'являлася шляхта, що мостилася під гостинними дахами, й бенкет гримів на славу. Але цим бенкетам бракувало широкого розмаху. Старого пана ніколи не було видно на цих балях; з'ясовували це його нездужалістю й вибачали, а молодий господар був так захоплений своїми кіньми, що стайня — це був його увесь світ.

Під час одного з таких парадних бенкетів, коли гості тількищо намірились сідати за столи, перед ганок шестернею заїхала карита й за кілька хвилин у залі з'явилася струнка панянка осяйної, неземної вроди, а поруч неї — стара поважна пані.

Духівник господині, вгодований ігумен Августин, не вміючи приховати легкої самовдоволеної посмішки на своєму масному обличчі, швидко попростував назустріч прибулим. Пані Клеопатра, шукаючи очима доньки, також пішла за ним.

Ц ЛИС

Ігумен Августин відрекомендував прибулу пані з донькою як свою родичку, що приїхала “з крулевства” в Україну, щоб посісти великий маєток, який залишився в спадщині пані Урбанській по смерті її брата.

Кожен, кому пощастило побачити усмішку на прекрасному обличчі панни Урбанської, поспішав довідатись про ім'я прибулих, хто вони, звідкіля, і таке інше.

Мужчини, особливо молодь, намагались набрати бадьористого вигляду і підкручували вуса, леліючи надію, що панна Констанція вшанує місцевого лицаря уважнішим поглядом, а може й обдарує своїм щасливим світлосяйним усміхом.

Проте надії польських кавалерів були, здається, марні.

Панна Констанція світила своєю усмішкою всім, як сяє сонце. Але великому небесному світилові байдуже, чи впаде його золоте проміння на молоді пуп'янки троянди й розбудить у них красу життя, чи пригріє в ямі смердючу здохлятину, прискорюючи розклад змертвілих клітин.

— Вдару об заклад, що вона здасться мені вже після першої мазурки, — чванливо промовив тонко-

ногий, худий шляхтич з рудими тонкими вусами, в туго затягнутому кармазиновому кунтуші.

Сусіди тільки засміялися.

— Що? Сміх? — “То єст глупство!” А я пропоную йти об заклад, — не вгавав кармазиновий донжуан, намагаючись надати своїм білястим очам якогось особливого виразу.

Сміх тільки збільшився, так що господиня дому примушена була навіть повернути голову в бік занадто веселої молоді.

Але всі паничі, що зібралися сьогодні до палати, були б гірко розчаровані, коли б могли відгадати думки ігумена Августина. Випещений ігумен хитрими вузенькими очима, що весь час кліпали, немов би підморгуючи до когось, давно вже вирішив майбутню долю вродливої панни, і в його меткому, вигадливому мізку готовий був такий певний, надійний плян, що підкопатися під нього не було ніякої можливості. Все було передбачене, все було зважене наперед, тож ігумен уже святкував свою перемогу.

Молодий пан Станіслав, що заступав, як звичайно, відсутнього батька, нікого не втішаючи особливою увагою, з захопленням слухав свого сусіда, старого уланського ротмістра. Цей знав, чим зацікавити господаря, й розповідав йому всякі бувальщини й небилиці про коней, що були в його полку.

Після розкішного обіду гості поділились на групи. Молодий господар вже збирався вести мужчин на оглядини своєї стайні, але раптом перед ним виріс ксьондз.

— Якщо пан Станіслав бажає бути чемним кавалером для деяких дам, то він звелить привести під балькон своїх кращих стригунів, — солодко протягнув ігумен Августин.

— Хіба це може цікавити дам? — уривисто спитав господар.

— Аякже!

— Дідька вони розуміються на конях!

— Ви помиляєтеся, і я матиму честь це довести... Моя своячка — панна Констанція — дуже добре розуміється на гарних конях.

— От уже ніяк не сподівався!.. Та я звелю всю стайню привести до ганку, — зрадів господар.

— Як вона вам подобається?

— Стайня?

— Ні, панна Констанція...

— Вродлива панна...

— Придивіться ще ліпше...

Частина гостей, в тому числі й недавно прибулі дами, вийшли на балькон, до якого причепурені машталіри підводили расових жеребців на шовкових поводах.

Ксьондз влаштував так, що пан Станіслав опинився поруч уродливої панни, і між ними швидко зайшла розмова. Панна Констанція справді могла змагатися своїм знанням кінської справи з гусарським вахмістром. Відкіля й як вона цього навчилася, це був її секрет, та, мабуть, чи не таємниця ігумена Августина, але вона викладала своє знання просто з уродженням замилюванням до коней, користуючись також вказівками покійного батька.

Пані Клеопатра, що не спускала сина з очей і збоку стежила за кожним його рухом, ніяк не могла зрозуміти, чому її Станіслав стільки уваги уділяє прибулій панні. Правда, вона гарна, навіть красуня, але хіба він раніш не бачив уродливих жінок? Хіба мало на його життєвому шляху траплялося красунь ще тоді, коли він сам був молодший, свіжіший, коли в його крові кипіла пристрасть і потребувала взаємної пристрасті? Але він завжди був холодний і спокійний, воліючи товариство конюхів, ніж барвистий гурт красунь.

Від погляду Валерії теж не сховалася зміна, яка трапилася на її очах, і вона поділилася з матір'ю своїм спостереженням.

— Вона також це помітила, — зраділа стара пані. — Може й справді небо зглянеться на мої молитви, і наш рід — побожний рід Гуманських — не переведеться на Поділлі... Якщо мій чоловік і син самі погубили свою фортуну, то зате нове покоління Гуманських послужить ще батьківщині.

— Амінь! — проказав знайомий, скрадливий голос, і пані Клеопатра побачила ксьондза поруч себе; о. Августин вгадав її потайні думки.

— Любуєтесь новою парою? — тихо спитав.

— Не смію мріяти...

— Здайтеся на милосердя Всевишнього й будьте тверді у вірі. Може любов наверне вашого сина на правдивий шлях і відчинить перед ним двері до раю, куди ввійдуть лише вибрані...

Нарешті оглядини коней скінчено. Панство порозходило по визначених для відпочинку покоях.

О. Августин пішов у своє житло, уважно зачинив за собою входові двері й підійшов до величезної шафи, аж до верху заставленої книжками духовного змісту.

Відсунувши блаженного Єроніма Стридонського, патер звичною рукою дістав карафку, до половини налиту старим потемнілим медом, і налив у золоту чарку. Наперед смакуючи запашне питво, ігумен кумедно зморщився.

— А проте тут зимно, — сказав уголос. — У ватрані повно дров, а в кімнаті холодно.. Чи не випити б ще?.. Нічого не вдієш, треба випить...

Але ігумен не обмежився до двох чарок, бо переконливих аргументів, що потребували повторення, йому не бракувало, й томи блаженного Єроніма сховали за собою майже порожню карафку.

Весело затираючи випещені руки, абат пересунувся від шафи до широкого шкур'яного крісла і з насолодою відкинувся на його спинку.

Лисячі очі почали злипатись, але хитрий мозок працював невтомно. Не боячись, що його підслухають, абат вимовляв деякі фрази вголос, виразно, так ніби з кимсь розмовляв.

— Скільки літ ішов я до визначеної мети, і аж тепер до неї наближаюсь... Так, уже недалеко! Я влаштую це весілля, або хай я не буду вихованець отців-єзуїтів... Констанція здобуде загальну прихильність, а тоді неважко буде доп'ясти й спадкозаповіту на її ім'я. А буде і спадкозаповіт, то спадкодавці — тільки зайвий баляст, не більше... Тоді нічого панькатися з ними... Треба тільки зберегти

над нею владу до кінця... Скарби Гуманських не повинні перейти в нечисті руки мирян. Вони мусять причинитися до винищення клятих схизматиків... Я завжди прочував, що моя місія на землі не обмежиться до скромної ролі абата... Я хочу, щоб ім'я моє було відоме в Римі... О, коли б дожити до цього щастя... Абат Августин стане радником "вічного міста"... Чорну рясу замінить червона мантия, кардинальська шапка...

Раптом у чорній вузькій шафі почувся трикратний стук.

Патером струсонуло, — і він відразу прийшов до пам'яті. Рожеві мрії розвіялися, залишивши по собі тільки чад похмілля. Абат устав і поштикульгав до шафи.

— О, клята подагра, — шепотів він, щомить лапаючись за коліна. — Чи не доведеться справді зменшити післяобідню порцію старого меду...

— Хто там? — спитав, причиняючи дверцята до шафи, в західній стіні якої також були двері.

— Хто там?

— Я...

— Хто такий?!

— Констанція...

Замок безшелестно відчинився, і до кімнати ввійшла гостя.

— Ага, відразу знайшла до мене стежку! — з привітним усміхом протягнув ксьондз.

— Ви дали мені гарний плян...

— Стривай, стривай, що з тобою?.. На тобі лиця нема!.. Чи щось скоїлось?

— Т-так, — з трудом вимовила панна Констанція.

— Та говори швидше!

— Я бачила “його”... “Він” тут!

— Дитино моя, ти маячиш.

— Ні, панотче, він тут, я не могла помилитись.

ІІІ

ДВІЙНЯК

— Заспокійся, доню, — посидь, і я розвію твої марні страхи... Насамперед — хто тебе збентежив?

— Хіба я не писала вам, панотче, що мене свого часу переслідував був якийсь юнак? — відповіла Констанція, щільніше закутуючись у білий шаль.

— Це звичайна річ, що вродливих панянок переслідують паничі.

— О, цей до інших не подібний!.. Коли він дивиться на мене, то кров у мені холоне... Вперше я побачила його на маскарадї в Жевуських... Мене ніхто з ним не знайомив, але, користуючись маскарадним дозвіллям, він не спускав з мене своїх палких очей і навіть не раз закидав словом... Я розпитувала, хто він, але ніхто з присутніх не знав. На ньому був стрій литовського лицаря.

— До речі! До речі! — нетерпляче перебив патер.

— Пробачте, преподобний отче...

— Далі...

— Не хочу ні з чим перед вами таїтися... Після маскаради я часто здибала цього лицаря, хоч він був уже в іншому строю. Не підходив до мене, бо я ніколи не бувала сама одна, але очі його промовляли без слів... На вулиці, на товариських забавах, — скрізь він був передо мною... Коли ми сьогодні оглядали коней, я здалека помітила стрункого козака, який не підходив до ганку. Оглядини вже скінчилися, коли пан Гуманський кивнув, і козак наблизився до нього... Я стояла поруч і не могла помилитись — це був він.

— Литовський лицар?

— Так.

— Маскарадний герой?

— Так, так, не смійтеся, панотче.

— Та як же не сміятись!

— Це — та сама особа, — енергійно запевняла дівчина.

— Ти бачила Максима, що управляє стайнями ясновельможного пана Гуманського. Хоч він козак, підлий схизматик, але він так зумів залізти панові в душу, що до часу всі мусимо його терпіти. А втім, я пильно слідкую за ним і при першій нагоді скручу йому в'язи... З панського доручення Максим їздив до знайомого бея на Крим купувати коней і тільки вчора вернувся.

— Я переконана, що це був він.

— Коли хочеш, я покличу його, — запропонував абат, наглядівши через вікно козака на подвір'ї.

Не встигла Констанція запротестувати, як ксьондз уже постукав у вікно й кивком закликав козака до себе.

— Навіщо ви це зробили? — захвилювалася вона. — Дозвольте мені вийти...

— Я й на думці не маю знайомити тебе з цим дикуном, якому місце в запорізькому курені або серед диких поганців, а не в панській палаті, та ще й у ролі управителя зразкової конюшні. Ти вийди за заслону, а наша розмова розвіє всі твої дитячі сумніви. Іди ж, я чую його кроки; треба відчинити двері.

І Констанція сховалася за килим, що висів поміж шафами.

— Здорові були! — зустрів ксьондз гостя з якнайпривітнішим усміхом; не запрохаючи його сідати, не сідав і сам.

— Відпочиваю, ваша преподобносте, після тяжкої дороги.

— Так, так, дорога тепер справді не легка. До мене ось приїхали свояки з королівства, то ледве дісталися... Ви, мабуть, бачили на ганку молоду панянку?

— Е, ні, ваша преподобносте, де ж мені задивлятись на ясновельможних панянок!

— З вашою вродою я творив би чуда.

Козак тільки понурив голову, і блиск його сірих очей, прикрившись темними віями, на мить немов погас.

— Я власне запросив вас по справі, — не вгавав ксьондз — і почав скаржитись на свого буланого

рисака, який останніми часами без ніякої виразної причини ніби то не виявляє колишньої жвавості й заскоро пристає.

Як тільки козак попрощався, Констанція вийшла із свого сховища. Тепер вже не мала сумніву, що литовський лицар, якого зустріла на маскарадї, і козак Максим — та сама особа.

Але слухаючи її, абат тільки всміхався.

— Дівочі фантазії, — вирішив, і звернув розмову на іншу тему. — Сьогодні в нас бенкет на пошану господині дому, — говорив він. — Подбай, моя дитино, щоб те враження, яке ти зробила при першій зустрічі, не зблідло...

— Я твердо дотримуюся ваших вказівок, панотче.

— І дуже добре; не пожалієш. Глянь у вікно!.. Оті ліси, поля й незміримі левади, — все це належатиме до тебе, як тільки вмітимеш грати свою роль до кінця.

В очах красуні на одну мить блиснув хижий вогник. Це не сховалось перед учителем, і він у цій хвилині не був вдоволений своєю ученицею.

Він узяв її за руку й почав говорити про марність цього світу й усіх його скарбів, про те, що легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому в царство небесне попасти.

— Чи добре пам'ятаєш свій обіт і присягу, що ти склала не передо мною, а перед самим Христом?.. Ти ж присягала на частку животворного хреста! — урочисто закінчив ксьондз. — Ти твориш подвиг для великої святої церкви нашої, і нагорода, що жде

тебе на небесах, далеко вища за всі скарби та втіхи, яких ти виречешся на землі...

Поблагословивши свою ученицю, абат ніби й забув про напад подагри й знов почав відсовувати твори Єроніма, щоб добратись до решток старого меду.

Ще не спустилась на землю ніч, а вже вікна палати запалали сотнями вогнів. Загриміла музика, замиготіли пари... В челяднях теж гармидеру було доволі, бо Гуманські не скупились частувати, тож слуги ясновельможних гостей бенкетували на славу.

Скрізь — світло, гомін, рух. Тільки самотна хатина на березі ставка не брала участі в загальних веселоощах, хоч сьогодні й тут світилося довше.

В самотній хаті жив самотар-козак Максим, управитель панської конюшні. Хоч і не раз йому пан казав оселитися в кращому житлі, Максим не слухав.

— Тут мені ближче й до коней, і до конюхів, — звичайно відповідав він, і більш його не займали. Всі знали, що на дозвіллі він читав Святе Письмо, або виїздив на лови, після яких його кінь вертався такий змучений, неначе за дві-три добі пролітав величезні простори.

До козака заходили кобзарі, лірники, старці та каліки, але це нікого не дивувало, бо всі його вважали за дуже побожну людину.

Вони приходили й щезали, мов тіні.

На іменини пані Клеопатри — щойно смеркло, як у вікно Максимової хати хтось постукав.

— Хто там? — спитав господар.

— В ім'я Отця і Сина, і Святого Духа!..

— Амінь! — докінчив козак і відчинив двері.

До хати ввійшов згорблений старець, але побачивши, що крім господаря нема нікого, випрямився на весь свій велетенський ріст і промовив повним грудним баритоном: “Здоров був Максиме, здоров був, Залізничче, — давай, братіку, поцілуємось!”

Обнялись, поцілувались, і господар посадив гостя на лаву.

— Не називай мене тепер Залізничком, бо тут я тільки — Максим козак, та й годі.

— Добре... Що ж, Максиме, наші прислали мене за тобою, довго на тебе хлопці чекали, — знудились уже...

— Може й ще доведеться вам на мене ждати, а може й зовсім не дочекаєтесь, — відповів Залізнич.

— Як же воно так?! Ти ж не можеш зрадити товаришів?... Ніколи не повірю...

— Ех, Василю, добряча ти душа, а багато-чого не розумієш... Не товаришам хочу служити, не собі самому, а справі... Великій, святій справі... Хіба для вас я став гайдамакою і взявся за ніж?! Чи для вас палив панські оселі, різав панів, ксьондзів, орендарів та уніятів?... Скільки крові пролилось! Страшно згадати!

Василь тільки покивав головою.

— Та це лиш квіточки були, а ягідки ще будуть, — продовжував Залізник. — Моє серце віщує щось недобре... Ксьондзи з панами знов щось вигадують, а бідному, поневоленому хлопві дедалі гірше... Я не дарма цілий рік прожив знов серед ляхів... Знаю, чим вони дихають. Але часом у моїй душі зростають такі питання, що ніхто мені на них не відповість.

— А святі книги? — спитав простодушний Василь.

— Навіть і святі книги!

— Господи!

— Мій друже, не можу я зо всім звіритися перед тобою, але іноді я готов кинути оце пекельне життя й піти в ченці.

— Годі, Максиме, ти ще замолодий до клубука.

Залізник загадково всміхнувся й нічого не відповів.

— А наші хлопці надіялися, що ти їм дозволиш люльки закурити на пожарищі оцеї панської палати, — промовив гість.

— Не час, Василю, руйнувати палати. Треба дождати свого часу. Довго терпить наша знедолена земля, але ж і в неї ввірветься терпець... Крапля за краплею капає в келіх, і повний він уже по вінця, але ще не переливається... А дай іще краплину, — ця рідина струмком потече із переповненого келіха... Розумієш мене? Пождімо на цю краплину...

IV

ЛОВИ

За стародавніх часів люди інакше святкували свої родинні свята, ніж тепер. Але ніхто не вмів так веселитись, як поляки.

Сприяв цьому живий їх темперамент і непринижений стан жінки-господині. Але найбільше до помагала веселоцям безтурботна безпечність, яка призвела панів до того, що вони кінець-кінцем пропили й прогуляли навіть свою свободу.

У половині XVII віку панство ще пританцьовувало, побрязкуючи шабельками, й не бачило, що танцює краков'яка на вулькані.

Той вулькан кипів не вогненною масою, а пекучими сльозами поневоленої, знедаленої України, і ці сльози разом зі страшними прокльонами народу, якому далі вже не під силу було терпіти, були грізніші й жахливіші за вибухи Етни й Везувія.

Так, сини старої Польщі зміли веселитись.

Гуманські не відставали від інших, і на іменинах старої пані в палаті веселились цілий тиждень до несхочу. На зміну балям приходили маскаради, маскарадам — прогульки й пікніки, а на закінчення свята було призначено лови на вовків.

Погода була дійсно “мисливська”. Ранок був тихий та ясний. Над палатою й садибою стояли си-

ньоваті стовпи диму. Легкий, майже непомітний морозець підбадьорував і людей, і коней.

Молодь вирушила на лови верхи, старші їхали саньми в четверо й шестеро коней. На чолі валки їхав молодий господар з панною Констанцією. Сиділи на чистокровних арабських рисаках — обоє вершники бездоганні.

На кінці валки — парадні сані, застелені дорогим оксамітним килимом. На цих санях урочисто сиділа сама господиня з абатом Августином, закутаним у широке лисяче хутро, крите тонким сатом. Хоч було тепло, але ксьондз поверх плетених рукавичок насунув на руки ще й хутрянну муфту,

— Гляньте, пані Клеопатро, на наш авангард, — почав ксьондз із своїм звичайним усміхом. — Яка чарівна пара!.. Ах, коли б так між нами був маляр!..

— Думаю, що те залицання з прогульки почалося й на прогульці скінчиться, — плаксиво протягнула стара пані.

— Не треба попадати з розпуку. Адже пан Станіслав не має іншої любки, та й, здається, не мав. Але це зовсім не свідчить про це, що пан не здібний до подружнього життя... Просто... його кров надто низької температури.. Її треба підігріти... А це вже справа самої панни.

Валка розтягнулася довгою лісовою дорогою. Після двогодинної швидкої їзди ловці спинились на широкій галяві, де вже заздалегідь поставлено було шатра й метушилась ціла армія слуг.

Кухарі, готуючи снідання, розташувались нав-

коло вогнищ, на яких весело потріскував сухий хмиз.

Гості посідали на свої місця й похалцем закусували, цокаючись чарками й перекидаючись мало-важними фразами про лови, що їх незабаром мали розпочати.

Ловецький ватажок — високий, тонкий, мов тичка, шляхтич, з ріденькими вусами, тупцював на місці, лаяв помічників і, здавалося, готовий був розірватися, щоб доказати ясновельможному панству свою щирість.

Нарешті, на знак ватажка, всі ті, що брали безпосередню участь у ловах, поставали на свої місця. Не пройшло й хвилини, як тиша темного бору залунала зичними криками гучків.

Гримнув постріл, другий, третій, і ліс ожив.

Панна Констанція стояла поруч молодого господаря на перехресті широких прорубів. У темно-зеленому ловецькому одязі, озброєна зграбненькою рушничкою, з обличчям, що аж пашіло відвагою; вона була ще краща, ніж серед шумливого бенкету.

Але її кавалер, кров якого була, як влучно висловився ксьондз, занадто низької температури, майже не помічав принадної сусідки. Він увесь обернувся в очікування, в слух.

Він не бачив блискучих, вогнистих очей Констанції, не помічав її стрункого стану; йому було байдуже до її мов виточених ніжок у ловецьких чобітках з червоного сап'яну, на золотих підківках, обшитих горностаєм.

Пан Станіслав був увесь захоплений ловами, або краще сказати — передсмаком ловів.

Лісова луна знов підхоплює й розносить голоси гучків.

Десь іздала, так ніби від узлісся, долетів ледвечутний постріл рушниці.

— Ось там уже стріляють — нагледіли звіря, а ми, хоч і маємо тут краще місце, але, мабуть, і зайця не побачимо, — невдоволено протягнула панна Констанція.

Кавалер ще не встиг озватись, як раптом почувся хряскіт ломаного галуззя, і на проруб вибіг величезний кабан. Поміж ловцями та звірем не було й трьохсот кроків.

— Не стріляйте! Даймо йому підійти ближче, щоб певніш поцілити, — промовив пан Станіслав приказуюче.

Коли він це говорив, нетерпляча сусідка вмить прицілилася з рушниці — і прорубом пролунав гомінкий постріл. Куля влучила, але не смертельно, — тільки злегка дряпнула.

Зупинившись на мить, кабан глибоко втягнув повітря й кинувся до того місця, де стояла з диміючою рушницею в руках панна-красуня.

Товариш — і єдиний тепер її оборонець — швидко вклякнув і націлився. Ще мить — і вистрілив. Але — який жах! Рушниця підвела, а розлютований хижий звір був уже за кілька кроків.

Не впавши духом, стрілець устиг вистрілити вдруге, але постріл, направлений тремтячою рукою, не досягнув мети. Куля не влучила в око,

а тільки обірвала звіреві вухо й роз'ятрила його ще гірше.

— Рятуйтеся! — крикнув пан і вихопив широкого ловецького ножа, щоб хоч на кілька секунд затримати бестію.

Та на рятунок було вже запізно, бо жах паралізував волю дівчини, й вона, мов підтятий колос, упала на м'який, пухкий сніг.

Не минути б ловцеві лиха, бо кабанова шкура, вкрита смерековою смолою та обкачана в соснове чатиння, була непробійна й для кулі, не то для ножа.

— Єзус, Мар'я, рятуй нас! — шепнув пан, побачивши просто перед собою маленькі круглі оченята звірюки, що налилися кров'ю й блискали лютістю.

І враз — близько, зовсім близько загримів чийсь постріл, — і величезний кабан, немов спіткнувшись, падає на передні лапи; з лівого ока юшить багряна кров, широко роздуті ніздря намагаються набрати більше повітря, а крізь великі ікли летить бризкаючи піна.

Могутній мешканець пралісу готов стати на бій із самою смертю, але смерть не боїться його ікол, а невеличка кругленька куля, пущена смілою рукою, робить своє діло — обриває останні нитки життя.

Агонія тривала недовго. Хвилина-дві — й страховище обернулось у темну непорушну масу, що лежала в білому снігу.

Несподіваний постріл спонукав пана Станіслава оглянутись, і він побачив за тридцять-сорок кро-

ків козака Максима, що швидко подався в лісову гущавину.

“Ось хто наш спаситель!” — подумав пан, і йому стало неприємно, що оборонцем його дами та й його самого став якийсь-там непроханий козак.

Тепер треба було подбати про панну, що лежала непритомна. Невміло незвичною рукою підвів пан Гуманський її голову, розстібнув підбитий хутром кунтуш і приложив снігу до її чола.

Груди панни Констанції захвилювали й вона протяжно зітхнула; від дотику до непритомної дівчини й від самої близькості прекрасного молодого тіла панове серце забилося сильніш.

Він ще не зовсім усвідомлював собі свої нові почування, але розстатися з ними йому вже не хотілось. Пан не поспішав сурмити й кликати людей на поміч.

Коли ж врешті таки підніс до уст срібного різка, дівчина спинила його; їй тепер краще, й вона не потребує сторонньої допомоги.

— Спираючись вам на руку, я дійду до шатра, — сказала рішуче й додала з чарівним усміхом: — Ви врятували мені життя, чим я віддячу своєму оборонцеві?

Кавалер збентежився, густа червінь залила йому щоки; він низько схилив голову й дотулився до її руки.

Про козака Максима не було згадано, й пан Гуманський сам став героєм. Він цього не допоминався, брехуном з природи не був, — все це сталось якось мимоволі, а все ж таки сталося.

Коли по ловах почали зносити трофеї до шатер, велетень-кабан своєю вагою притьмив успіхи всіх інших ловців.

На честь переможця наповнювали чарки, оркестра загриміла туш, і в сонних очах пана Гуманського засвітився новий вогник. Але не присвоєна чужа перемога втішала його, — ні, він почував нову, незнану радість, і ця радість росла дедалі більше, особливо тоді, коли його погляд стрічався з очима прекрасної дівчини.

V

ГАЙДАМАКИ

Віковичний похмурий бір був захистом не тільки для дикого звіря, бо сюди втікала й людина, загнана злиднями й людьми, вистраждана й переболіла, зневірена в земну правду й примушена в тісному єднанні з матір'ю-природою шукати небесної правди.

Дрімучий ліс давав свій гостинний притулок не тільки звірині й самотареві, — він захищав також перед переслідуванням регулярних польських частин відважні ватаги гайдамаків, цих “бедуїнів степів українських, що жили самим лише грабіжем та вбивством і, хоч дуже нечисленні були, сповняли жахом кожного, хто з ними зустрічався”.

У запорізькому архіві є приклади, як цілі загони козаків із військовим осавулом, або навіть (у 1755 році) із самим кошовим на чолі не могли заскочити

й розбити гайдамаків, хоч їх у той час не було й двохсот душ.

Відомо, що два десятки гайдамаків пробилися крізь великий загін бахмутського козачого полку, — вбили ротмістра Кохана, пограбували його обоз, захопивши всіх коней і зброю. Місце над рікою Каратишем і досі зветься Айдамак або Гайдамак.

Таких смілих наскоків було не один і не два, і в народі збереглася про них пам'ять.

Перший спогад про гайдамаків знаходимо в піснях XVI століття, де це слово означає не простого розбійника та грабіжника, а очайдуха, шибайголову, хороброго комонника-вершника.

Хоч запорожці завжди відхрищувалися від зв'язків з гайдамаками і навіть брали участь в облавах на гайдамацькі загони, але їх спонукували до того політичні обставини.

Запорізький козак, нудьгуючи в безділлі без війни, на якийсь час кидав Січ і ставав у лави очайдухів, що свій шлях освітлювали загравами панських палат і відбирали від панів те, що вони теж награвували, тільки поступово.

Хлоп, що мало не ввесь тиждень працював на пана, та ще й запроданий орендареві, ніяк не міг уважати панських дуків за недоторкані **X**.

Якщо серед гайдамаків були люди жорстокі, озвірілі — люди, що втратили під панським батогом образ і подобу людську, то проте ж між цими дикунами нерідко траплялися й натури багато обдаровані та чутливі, яким не під силу було дивитися на те, що творилося щодня й щохвилини у них на очах.

Вони знали, на що йдуть, знали, що їх чекає, але йшли твердо й безстрашно вперед.

Вони не могли займатися мирним ремеслом, як наприклад риболовством, або чумакуванням, коли звідусіль неслися до них зойки й стогони мучених братів, зганьблених сестер і дружин, прокльони батьків і матерів, що доживали свої дні в ярмі.

Хоч Максим Залізник належав до вільних запорожців і ранню молодість провів у батьківському зимовнику на верхоріччі Громоклеї, але доля рідного покривдженого народу не була йому чужа.

Старий Грицько Залізник, Максимів батько, часто бачив, як його перший син мовчазний та похмурий безцільно блукав по диких берегах Громоклеї і придивлявся до льоту степових орлів.

Коли до зимовника випадково заглядав бурлака і розповідав новини про свавільства польських панів на Україні та на Поділлі, — Максим ставав темніший ночі.

VI

Б У Д Н І

Довга зимова ніч ще не блідла, хоч уже відчувалося наближення ранку. Зірки помітно меркли, а деякі погасли.

У селі, що притулилося до ставу, який відмежовував убогих хліборобів від пишної шляхти, ще не світилося.

Замчище окутав важкий сон і ніхто не смів його тривожити.

Ще не встигла погаснути остання зірка, як у крайньому віконці домика в кінці подвір'я блимнув жовтавий вогник, і за кілька хвилин на ганок вийшов закутаний у теплу бараницю заступник управителя — пан Прункевич.

Солодко потягнувся, позіхнув і, знявши смушеву шалку, прошепотів молитву, дивлячись на схід, де ледве-ледве можна було наглядіти білясту смужку.

У нього попід ногами вертілись кудлаті пси, що боязко відскакували набік, коли він з криком замахувався на них бучком.

— У селі ще не світиться ні в одній хаті, — пробурмотів помічник управителя й, спираючись на свою замашну дубинку з мідяного головкою, подався до ставу.

— Падлюки вартові теж хроплять, їм і горя мало, а я повинен на годину раніш вставати з ліжка, щоб вигнати це бидло на роботу. Без бука не обійтись — нате вже вони хлопці.

Пан Прункевич був твердо переконаний, що хлопів створено для праці на чистокровних, родовитих шляхтичів; він так вірив у шляхетські права та в цілковиту безправність хлопів, що не було ніякої можливості розбудити в ньому хоч маленького сумніву щодо правдивості цього переконання, що ввійшло в його кров разом з молоком матері. Та й хто б узявся переконувати його та йому подібних!

Слова “право” й “людяність” були в тих суворих часах тільки порожніми звуками. Що більше, дехто вживання цих слів уважав за нечуване зухвальство, за заклик до неслухняности, до бунту й розрухи.

Перейшовши через став розчищеною від снігу греблею, помічник управителя вийшов на пагорб і спинився біля першої хати.

Мідяна головка ціпка лунко застугоніла в двері, що вмить відчинилися.

На порозі став переляканий селянин.

— Хто сьогодні вартівник?.. Га?.. Хто сьогодні мусить будити отих лінтяїв?! — заверещав Прункевич, і коли б навчений гірким досвідом селянин не відхилився, то його голова ледви чи витримала б замашний удар шляхетської дубинки. Не даючи селянинові опам'ятатися, він кричав:

— Нащо я призначаю вартових?! Я їх призначаю нате, щоб вони не спали, щоб пильнували порядку, щоб зарання будили ледарів!.. Мабуть, захотілось батогів. Добре, матимеш... Матимеш і від мене, і від пана головного управителя... О, ми вас усіх перешмагаємо. Чи ти хочеш, щоб це підле бидло виходило до праці, як розвидниться?..

— Пробачте, пане, їйбо я задрімав тільки перед самим світанком, — почав вартовий, але новий замах палки не дозволив йому виправдуватись.

— Буди хлопів, пся креф! Гуменний мені скаржився, що вчора не скінчили роботи... Хай це трапиться ще раз, то в конюшні знов засвищуть батогги... Ні над ким не буде змилювання!.. Ні над баба-

ми, ні над дівчатами, ні старими дідами... Усім, усім буде по заслузі... Гайда, буди хлопів!...

Селянин, зрадівши, що йому поталанило уникнути побою, побіг босий по снігу будити сусідів.

І довго ще в морозному повітрі лунала лайка управителя.

В убогих хатках спалахували вогники й селяни похапцем вибігали на вулицю. А тут уже наскочив і гуменний, якому теж перепало від старшого за те, що він поважився прийти пізніше за своє безпосереднє начальство.

— Двом вартовим дати по двадцять батогів, — розпорядився помічник управителя.

— Слухаю, пане, — відповів гуменний.

— А решті прикинути роботи й примусити докінчити вчорашню. Розумієте?

— Розумію, пане.

— Ідіть же й швидко розподіліть працю. До дров пошліть більше людей. Не зашкодить і дорогу до млинів поладити, а то вчора сані з кулями ледве тяглися по тих вибоїнах... А до молотьби призначіть душ із десятеро.

— Слухаю, пане.

Розпорядившись, помічник управителя подався додому дожидати, поки прокинеться його начальство, щоб здати звіт із своїх розпоряджень.

Коли засірів туманний ранок, робота скрізь уже кипіла.

В одному кутку далекого двору почувся несамопитий крик. Це батогами карали сторожів за те,

що заспали на пару хвилин й не зогляділися, як їх заскочив “сам” помічник управителя.

У дворі Прункевич лице-в-лице зустрівся з козаком Максимом. Привіталися мовчки й холодно, бо Максим завжди тримався окремо й не брав участі в гульні та пиятиках шляхти.

Службовці не могли терпіти його ще й за те, що він — простий козак — доступив посади управителя конюшні ясновельможного пана.

— Диви, мов соловейки виспівують, — завважив Прункевич, з усмішкою поглядаючи в той бік, звідки доносилися зойки.

— Ще й на світ не благословилося, а людей уже б'ють, — похмуро відповів козак.

— Яких людей?

— Хіба ж не знаєте?

— То бидло, а не люди. Дивуюсь, як це управитель конюшні його ясновельможности людиною називає хлопа.

— Бидло.. бидло, — двічі вимовив Максим і, нахмуривши свої темні брови, мовчки пішов геть.

Зойки нещасних притихли. Спокійне й непорушне було повітря, насичене сивим туманом, але Максимові здавалося, що з далекого подвір'я ще й досі долітає стогін і благання.

Після раннього снідання на ганок вийшов сам головний управитель — пан Сванцевич. Це був ще нестарий роками чоловік, але добре вже підтоптаний. Гуляще життя вирило досмертні сліди на його колись вродливому обличчі, що робило на кожного якесь огидливе враження. Очі обведені темними

смугами, щоки пообвисали, а ноги тремтіли від найменшого паруху, так що він мусів підпиратися ціпком, щоб зберегти рівновагу.

Коли до цього додати, що пан Сванцевич уживав різноманітних мастей до лица, а в виборі свого вбрання мав пристрасть до яскравих барв, то не важко буде скласти собі уявлення про цю фігуру.

Кожне гарненьке личко викидало пана Сванцевича з пам'яті. Хоч цей пан був одружений, і дружина навела йому цілу купу дітей, він ні одній жінці не давав проходу, якщо не боявся відплати.

Але про відплату могли думати тільки пани, а безправні селянки всі були віддані на поталу забаганкам управителя.

Горе було молодій дівчині або молодиці, коли на неї кинув оком пан Сванцевич.

Ще не встиг пан з'явитися на ганку, як біля нього неначе з-під землі виріс його помічник і гуменний.

Вони один за одним звітували, що під цей час діялося в тій чи іншій ділянці господарства, але управитель слухав їх неухважно, а може й зовсім не слухав.

Думки його були не тут. Він знав, що господарська машина мусить працювати й працюватиме. Ні, не господарство його цікавило тепер.

— У ткальні всі зібралися, кому призначено? — спитав Сванцевич.

— Всі за списком!

Управитель поволі зійшов із ганку й подався до ткальні.

Спостерігши це, помічник за мить догнав його і, перепрохаючи за свою неувважність, повідомив, що із поданих у списку жінок не прийшла тільки Катря, внучка старого Макара.

— Чому її нема?

— Кажуть, нездужає...

— Хвора?

— Так.

— Удає...

— Не знаю, але я думав...

— Мені зовсім не цікаво знати ваші думки, — перебив Сванцевич і знов пошкандибав через подвір'я.

У ткальні жваво йшла робота; коли управитель відчинив двері, всі робітниці поспускали очі.

— Де твоя онука? — спитав хрипким голосом Сванцевич, звертаючись до сивої бабусі, що працювала біля дверей.

Злякана стара, плутаючись та збиваючись, почала божитися, що дівчина занедужала й не могла прийти на панський приказ.

— Брехня!

— Побий мене сила небесна, коли я не говорю правди... Хай батьки не зазнають спокою на тамтому світі... Хай язик мій...

— Мовчи, клята цокотухо! — крикнув управитель.

— Мовчу, паночку, мовчу...

— Забирайся додому і вмить приведи свою дівку.

— Паночку...

— Скоро!.. Батогів захотіла, стара відьмо?!

Затаївши жаль, бідолашна жінка подалась виконувати наказ.

Управитель поволі сів на лаву і почав придивлятися до молодих робітниць, як шуліка на пташних малят, вибираючи собі здобич.

VII

ЖЕРТВА

Коли стара Домаха задихана увійшла до своєї убогої хатини, її чоловік Макар лагодив сітку на ятір, а внука Катря варила обід.

Макара так здивував несвоєчасний поворот Домахи, що він випустив роботу з рук і схопився на ноги.

Катря, немов прочуваючи біду, раптом зблідла й з острахом ждала, що скаже бабуня. Домаха не чекала на запити.

— Ой, горе нам!.. Ой, пропали наші голівоньки! — почала з плачем.

— Та говори якслід, а голосити нічого, — перебив їй старий.

— По тебе я прийшла, Катрусю... По тебе, моя перепілочко... Він кличе тебе на роботу...

Катря затремтіла, а в великих, прекрасних її очах відбився жак.

— Ти ж говорила йому, що дівчина слаба, що вона не може йти на роботу? — звернувся до старої Макар.

— Все говорила... І божилася, й присягалася, —

не вірить, клятий... Зараз її приведи, — кричить, а в самого очі горять, як у вовка.

У хаті на хвилину стала тиша.

— Одягайся, голубко, сама знаєш, — з управителем нам змагатися не сила... Одягайся, — почала Домаха, втираючи дрібні сльози, що котилися по карбованих зморшках щоках.

— Не треба! — рішуче сказав дід.

— Як то, не треба? Та він нас живими поїсть... Він батогами засіче тебе й мене, а їй однаково не минути своєї гіркої долі.

— Мовчи, стара! Ми з тобою досить на білім світі пожили, а нашої дівчинки, що стала нам рідною, я на ганьбу своїми руками не штовхну і тобі цього не дозволю.

— А батогі?!

— Нехай б'ють. На все воля Божа. Як сказав, так і зроблю. А ти, Катрусю, лиши роботу, лізь на піч і лежи. Як прийдуть від нього — стогни, відповідай тихо, тихо... Скажи, що й з місця рушити не можеш... А ми з жінкою підемо відповідати.

— Дідусю, а як вас уб'ють? — спитала дівчина, і голос їй затремтів.

— Як уб'є, то й уб'є. Двічі не вмирати...

— Страшно мені, дідусю.

— Молися, в тебе душа чиста... Давай, стара, мені свиту й пояса... Оттак... А тепер гайда до пана управителя!

Гудуть, як і раніш, веретена й потріскує ку-жіль. З наказу управителя під низькою стелею ткальні переливається пісня, та не весела, вільна

пісня, що лунає в полях і на зелених луках, а си-
лувана, невольницька й ніби покроплена сльозами.

Та ось двері відчинились, і до ткальні ввійшов
високий сухий дід з білою, як молоко, бородою. Він
низько вклонився перед паном управителем і став
біля дверей. З-поза його спини виглядала стара.

— А тобі чого? — спитав Сванцевич, махнувши
рукою, щоб співи змовкли. — Хто ти такий, і чого
тобі треба?

— Я — Макар Рудий, Катрин дід, і прийшов ска-
зати вашій милості, що моя онука хвора, — вона
не може, не здужає прийти.

— Як ти смів, лайдаку, приходити, коли тебе не
кликано! — аж скипів Сванцевич. — Я посилав по
твою внучку, а не по тебе! Навіщо мені твоя погана
морда? Зараз приводь її сюди! В одну мить! Я при-
значаю її спрятувати в моїй конторі.

— Присягаюсь вашій милості, що вона нездужає.

— Мовчи!.. Хлопам хворіти прибрандюрилось!
Ну, це вже для мене новина... Вам скоро, мабуть,
заманеться, щоб ми й лікарів виписували для бидла.
Приводь онуку, я її швидко “вилікую” — ха-ха-ха!

— Пане, не ображайте сироти!

— Чи не для себе ти її бережеш — хе-хе-хе!

— Хай Бог милує!

— Ха-ха-ха!

Сванцевич знущався над дідом. Але враз пере-
став реготати й знов наказав негайно привезти дів-
чину.

— Не приведу я вам своєї голубки, не приведу!
— повторив старий.

— Так?! Не при-ве-деш?.. — зашипів управитель і, кинувшись уперед, ухопив діда за бороду.

Всі застигли, закам'яніли, навіть прядільниці притихли.

А поважний дід лежав уже на долівці.

— Цьому собаці дати півсотні батогів, стільки ж і бабі, — розпорядився Сванцевич, звертаючись до свого помічника.

— Слухаю.

— А по дівку послати гайдуків. Хай силою приведуть її до контори.

— Слухаю.

Жінки переглянулись. Не одна з них знала, що діється по ночах в так званому “конторському будинку”. Там відбувались оргії управителя, в яких інколи брав участь і молодий господар зі своїми підручними. Будинок оргій називали в народі “проклятим місцем”. З одної кімнати в ньому камінні сходи вели в глибоке старовинне підземелля.

Гайдуки в гаптованих кунтушах вмить з'явилися на поклик управителевого помічника. Це була місцева “жандармерія”. Ці панки досконало вивчили штуку орудувати батогами й різками. Вічно гулящі, ситі, напівп'яні, вони готові були виконувати хоч би й не знають який наказ. Макаря схопили попід руки, Домаху теж. Засуджених на катування швидко повели до стайні.

За дідовою порадою Катря лягла на піч і постановила вдавати хвору, хоч і сумнівалася, чи це їй допоможе уникнути управителевої “ласки”.

Поблизу хати застугоніли чийсь кроки, й двері з грюкотом відчинились. Дівчина причаїлася, мов урозполох захоплена пташка. Вона була ні жива, ні мертва.

— Гей, ти!.. Куди сховалась? — гукнув старший гайдук.

Катря мовчала.

— Озивайся!

— Б'юся об заклад, що вона під піччю! — озвався другий гайдук.

— Сумніваюся.

— А я тобі справді кажу. Скільки я цих дурних хлопів повитягував з-під печі!.. Хочеш, я розкажу тобі одну пригоду.

— Знаємо ми твої пригоди.

— Б'юся об заклад, що не знаєш. Давай, присядемо...

— Ти, мабуть, хочеш, щоб пан управитель видав нам таку нагороду, що після неї нам не дуже то зручно буде сідати навіть і на м'яких меблях.

— Може воно й правда, та де ж вона, ця чортиця? Ба, вони зволять на печі лежати... Просимо сюди, кралечко!.. Ну, рухайся швидше!

— Тягни її, нема чого з цим бидлом довго розмовляти!

— Люди добрі, змилуйтеся надо мною! — почала благати Катря.

— Пан управитель над тобою "змилується!"

— Я хвора... Навіть із печі встати не можу... Люди добрі...

— Не хочеш злазити — силою стягнемо! — гукнули посланці.

— У вас теж є сестри, дочки... Змилуйтесь!..

— Та годі вже теревені правити, тягни її.

Не встигла дівчина й опам'ятатися, як здоровенні руки стягнули її з печі на землю; її розкішні коси темною хвилею розсипалися їй по плечах, а молодший гайдук шорстким, незручним рухом розірвав комір її сорочки.

Страх і сором зіллялися в одно почуття, й викликали в Катрі гарячі плями на виду. В цій хвилині вона була дивно прекрасна, була справжнім втіленням української краси.

— Пустіть мене! — дико скрикнула Катря й почала пручатись, вириватись, але де вже їй було з цими велетнями змагатися!

Щоб заглушити крики нещасної, гайдуки обмотали їй голову мішком і поволокли її до конторського будинку. Управитель дожидав посланців біля вікна, щоб полюбуватися цим образом.

VIII

ПРОКЛЯТЕ МІСЦЕ

— Куди ви тягнете мене? Куди? — захлинаючись сльозами, спитала Катря катів.

— Куди? Зараз побачиш.

Доволікши дівчину до конторського будинку, гайдуки зірвали з неї мішок, що покривав їй голову

та плечі, й вона побачила перед собою “прокляте місце”, а в вікні — постать головного управителя.

— Не пройшло й хвилини, як жертва опинилася віч-на-віч зі своїм катом.

— Добридень, моя кралечко, добридень! — звернувся до неї Сванцевич.

— Що ж, ти й відповісти не хочеш на моє привітання?.. Бач, яка горда!.. Ну, годі, не гнівайся... Гарненьким дівчатам не до лиця, коли вони надувають свої чарівні губки.. Губки створено для поцілунків, нащо ж їх надувати?.. Чи тобі може приємніше було б, якби перший поцілунок зірвав з цих губок підлий хлоп, грубий, необтесаний?.. Так, га?.. Ні, такі ягідки ростуть і спіють не для хлопів... Та годі вже, не плач!.. Справді, плакати не варт... Я тобі щось подарую... Що міцніш і палкіш мене кохатимеш, то більш матимеш дарунків... Куплю тобі таке намисто, що, мов жар, горітиме, — ні в одної твоєї подруги не буде такого намиста!.. Ти не ходитимеш у плахті та в запасці, а вдягнешся, мов панночка... Що, не подобається?.. Не до смаку моя розмова?.. Яка ж ти вперта!..

— І на роботу ніхто тебе не покличе, а ще й тобі самій служитимуть хлопки... Тепер мій помічник і гуменний, — та що гуменний! — кожен гайдук має владу над тобою, а тоді всі кланятимуться тобі в пояс... Нехай лиш довідаються, що ти — коханка самого пана Сванцевича.

— Поки я жива — панською коханкою не буду, а коли на смерть заб’єте мене, тоді робіть зо мною,

що схочете, — відповіла дівчина, і в очах їй блиснули уже не сльози, а гнів.

— Говори, та не заговорюйся!

— Самі побачите, пане!

— Дурненька, як ти сама своєї користи не розумієш, то нехай тобі це з'ясує твоя баба. Гей, хлопче, веди сюди стару!

Хлопчина, що стояв у сінях, кинувся виконувати наказ, та хвилини за п'ять вернувся й сповістив, що бабу після кари батогами відливають водою.

Катря почала ридати.

— Не плач, з твоєю бабою нічого не станеться. Вона буде жива — хлопи витривалі, — й ще почне тебе намовляти, щоб ти була мені повільна, ось побачиш!

— Вона мені матір'ю була, і більш мені її вже не видати, — ламаючи руки, ридала дівчина.

— Кажу тобі, не плач. Я помилую твоїх старих; більше скажу: вони будуть багатіші від усіх своїх сусідів, якщо ти згодишся...

— Цього не буде!

— Буде!

— Ні!

— Побачиш!.. Хіба тобі не шкода діда й баби? А коли будеш уперта, то вони обоє щодня матимуть по сорок батогів. Ти цього хочеш? Так?

— Я хочу тільки смерті.

Управителеві бракувало терпцю. Нелегко було йому впрохати, вмовляти це вередливе, на його думку, дівча.

— Слухай, як ти боїшся за своє майбутнє, то я обіцяю видати тебе потім за того парубка, якого сама забажаєш.

— Ех, пане, хоч ви й довше від мене живете на світі, а людей ще не знаєте. Не кожного можна купити за жменю золотих; не кожна дівчина продає свою честь і сумління за червоне намисто; може й бувають такі, та ви, пане, не на таку попали, ось що я вам скажу... Хоч ви й дужий та багатий, а над душею мою влади в вас нема.

— Стривай же, твоя душа мені не потрібна, я інакше з тобою поговорю... Ти цураєшся ласки, то послухаєш іншої мови. Чувала ти про підземелля, вирите з цього будинку аж до самого лісу? Там завжди було чимало місця для непокірних, знайдеться куточок і для тебе.

Катря стрепенулася.

— А, ти вже тепер тремтиш, а що буде тоді, коли залізні двері назавжди закриють для тебе ясне сонце, коли ти одна лишишся під землею?!..

— Бог не покине мене.

— Побачимо...

Знов хвилина важкої мовчанки; але Катря думала не про спокусливі слова розпусника, не про його погрози, — ні, її думка була біля бідолашних старих, що притулили її, зігріли їй життя сирітське своєю ласкою, а тепер були засуджені на нестерпні муки тільки через те, що вона впала в око управителеві. А проте ці темні, чорні думи не змінили її першого рішення.

Сванцевич мовчки стояв посеред кімнати, згорнувши на грудях руки навхрест, і не зводив з Катрі пильного, допитливого погляду, наче хотів заглянути в найглибші тайники її душі й довідатись, чи не вдасться йому добрати способу перемогти вроджену чесність дівчини. Але погрози були такі ж безсилі, як і обіцяні нагороди.

— Не хочеш щастя, — ні? — ще раз запитав Сванцевич і, не почувши відповіді, сплеснув у долоні.

Увійшов хлопчик.

— Гайдуків! — звелів управитель.

За хвилину з'явилось двоє дужих, вусатих гайдуків.

— Вкиньте її в льох!

— Краще б відразу в домовину, — прошепотіла дівчина.

Управитель вийшов з кімнати. Гайдуки схопили Катрю попід руки, й незабаром вона опинилася в бічній галерії величезного підземелля. Важкі двері заскрипіли на залізних завісах і з грюкотом зачинились.

Катря впала на вогкі камінні плити. Вона не плакала, — сліз у неї вже не було. Їй здавалось, що для неї все вже скінчено. Ці залізні двері, що відрізали її від цілого світу, придушили нещасну, наче віко домовини.

Вона була тепер одна, — одна в темному льоху, куди не проходив ні один промінь світла.

“Моїх старих уже нема на білім світі”, — думала Катря.

Була переконана, що дід і баба не житимуть після жорстоких побоїв. Вони старі, слабкі, — де вже їм перенести батоги, та ще стільки горя, що так несподівано впало на їх сиві голови...

Катря вже кілька тижнів помічала, що управитель якось дивно на неї поглядає й частіш заходить до ткальні, куди раніш він майже не заглядав.

Спочатку заспокоювала себе тим, що він заходив випадково, але щодалі, то страх усе більш проймав її серце. Свої побоювання одначе затаїла перед старими.

Тривожна, роздратована думка, перескакуючи з одного на друге, вернулась до недавнього минулого.

Катря згадала торішню весну.

Буйно зацвіли дерева, вишні стояли — мов молоком облиті; раділа земля, раділа зелена свіжа травиця; пташки весело щебетали, сонечко всіхалося, а йому відповідали весняні води; навіть у серця бідних хлопів закралась іскра радості.

Одного разу, коли молодий місяць зійшов над селом і Катря верталася від криниці з повними відрами води, до неї підійшов Гнат і попросив напиться. Сьорбнувши два-три рази, він попросив її не поспішати додому й послухати, що він їй скаже.

Парубок говорив про своє кохання; казав, що коли вона погодиться, то він увосени візьме в управителя дозвіл і пришле до неї сватів.

Дічина спершу жартувала, сміялася, а потім сказала — “присилай”.

Гнат швидко пригорнув її до себе й палко поцілував в уста.

На другий день визначили зустріч, але — не судилося. Гнат щось невлад відповів гуменному, і його того таки дня вислали на один із далеких хуторів.

Катря чула від людей, що Гнат утік і пристав до гайдамацької ватаги...

Дівчина раптом відчула, що якась жива істота швидко шмигнула їй попід ноги й навіть злегка її торкнула. Здригнула.

— Миш чи ящірка?

Звідкись долітав непевний гомін.

ІХ

У Т І К А Ч

Гомін дужчав. Загриміло залізо. Хтось відчиняв важкі двері.

“Вони знов ідуть сюди, — подумала Катря, — невже не досить тих мук, що я пережила?!”

Важкі кроки наближались. За мить червонястий відблиск ліхтаря освітив похмуре склепіння.

— Гей, кралю, де ти заховалася? Пан управитель знов кличе тебе до себе... Бачиш, як швидко затужив...

Гайдук повернув ліхтар ліворуч і побачив Катрю на долівці.

— Чого ж ти не відзиваєшся, га?.. Чи тобі подобається, щоб тебе під руки водили?.. Бач, яка панна!

— Нічого з нею лясати точити, — сказав другий гайдук. Я живо її підведу... Ось так... — о!

Він штовхнув дівчину своїм важким, величезним чоботом.

— Не бийте, не бийте мене, я сама піду, куди скажете, хоч у пекло.

— Ага, не до вподоби!.. Ну, рухайся, та жвавіш!

Коли Катря опинилась у тій самій кімнаті, куди приводили її за першим разом; управителя не було, — гайдуки теж повиходили. Враз кармазинова завіса, що розділяла кімнату, хитнулась і з-поза неї вийшла стара Домаха; вона ледве трималася на ногах і, зробивши крок уперед, заточилася.

Катря скрикнула з радощів і, підхопивши бабуся, посадила її на лаві, а сама впала перед нею навколішки.

— Ви живі, бабуся?.. Боже мій милий, я не вірю своїм очам... Ви живі, живі, — а дідусь наш?..

— Не бійся за нас... Скажи краще, що з тобою було?.. — відповіла стара.

Катря мовчала.

— Ну, ну, не говори... Пан управитель мені все розказав... Я тільки так... Так, так, він говорить, що ти вперта, не слухаєш його... Так, так...

Дівчині видалося, що в словах старої пролунав докір, і вона здивовано глянула на бабуню своїми чудовими очима.

Стара була чимсь занепокоєна, щось хотіла сказати й не могла. Перевівши дух, вона знов заговорила:

— Катрусю, серце моє, для кого ти себе бережеш?.. Пошкодує тебе й нас старих. Скорись панові, і ти себе врятуєш, і ми такої не будемо терпіти пекельної муки. Мене ж водою відливали після боїв, а старий наш і тепер ще ледве дихає.

— О, Боже! Хай би терпіла я, а то й вони так страждають! — прошепотіла Катря й закрила лице руками.

— Здайся на панську волю, твоє життя ще довге... Пан мене просив, щоб я тебе вмовляла...

— І ви на це пристали? Навіщо ж ви мене виховували?.. Краще б я була дитиною вмерла... Не думала я, не гадала, що ви самі мене штовхатимете на сором, на ганьбу...

— Прости мені, серденько, але й сама ти знаєш: з багатим не судися, а з дужим не борися...

— Мовчіть!.. Я не хочу слухати вас... Хай буде, що буде...

В цю мить з-поза заслони вийшов управитель з гайдуками.

— Стару до хліва, а цю вперту хлопку — на попереднє місце, — пролунав наказ.

Катрі здавалося, — перед нею розкривається роззявлена безодня, що поглине її. Надії на рятунок не було, а переконання й докази старої тільки збільшили її муку. Не сподівалась, що бабуся почне її намовляти, щоб стала коханкою ненависного пана.

За кілька хвилин знов була в підземеллі.

Катря розуміла тепер, що вона самотна — і якщо ще хто зможе щиро її пожаліти, то це буде тільки старий дідусь Макар.

Про Гната думала, що він десь загинув і не вернеться ніколи. Чимало сліз вилила, згадуючи його, але час робив своє, а рани молодого серця гояться швидко.

Коли селом пройшла вістка, що Гнат став у гайдамацькі лави, Катря відчула, що до минулого вже немає повороту. Хіба ж той парубок, що вигострив ніж на своїх гнобителів, може знов обернутись у мирного хлібороба? Та коли б він і забажав проміняти ножа на плуг, то пан гуменний повік йому не подарує хоч би й найменшого, навіть уроєного непослужу. Гуменного підтримує помічник головного управителя, за ним тягне руку головний управитель, а цього останнього завжди підтримає шляхта й ксьондзи.

Настала ніч. Густим туманом оповило палату й село, а все навколо потонуло в вологій непроглядній імлі.

В ту пору з найближчого до панської садиби ліса вийшов якийсь чоловік і почав обережно скрадатися вперед. Його не було видно навіть на два кроки, але він так часто зупинявся, прислухався й увесь час пильнував, щоб іти подальше від шляху, що вважати його за звичайного подорожнього не можна було ніяк.

Наблизившись до Залізнякавої хати, він стиха постукав у вікно. Двері без шелесту відчинились і почувся Максимів голос:

— Хто там?

— Пусти, ради Христа!

— Гнат?!

— Т-с... так, це я.

Подорожній увійшов до сіней і міцно обнявся з господарем.

— Не світи, — шепнув гість, — мене можуть побачити, і тоді — пропала моя голова, та й ти лиха наберешся.

— Сядь, відпочинь; яким вітром тебе принесло? Як ти наважився сюди прийти?.. Адже пани пронюхали твої діла...

— Ех, брате, нудьга в'ялить серце, от і прийшов глянути на своє гніздо. Хоч і не солодка наша доля, а все ж я тут родився, зростав і... — Гнат замовк, ніби не знайшов потрібного слова.

— Боюся за тебе, за твою голову, але я радий, що бачу тебе. Недаром я називав тебе своїм молодшим братом, — сказав Залізник.

— І я скучився за тобою, — говорив гість, — і стужився за тою чарівницею, що навік мене причарувала.

Останні слова Гнат вимовив тихо, ледвечутно.

— А я й не знав, що ти з чарівницями водився, я зовсім за ченця тебе вважав, — додав Максим.

— Недавно зазнав я щастя... Налетіло воно грозою, пройняло мене, опалило, а потім захотіла доля, щоб я зарвався з гуменним, і довелося втікати.

— Як же звали твою чарівницю? Мабуть, і я її знав.

— Звичайно.. Ти не раз її хвалив... Це — Катря.

— Яка Катря?

— Макарева онука. Ти давно її бачив?.. Як там вона — жива, здорова?..

— Забудь її, забудь і не згадуї.

— Забути?.. Чому?.. Що це значить?..

— Твою голубку яструб ухопив, і не вирватися їй з кігтів лихого ката.

— Максиме, не жартуй... не можна так жартувати... гріх...

— Я не жартую... Катрю сьогодні забрали в “прокляте місце”.

— Її взяли!.. Так?... Прощай!..

Гнат швидко зіскочив з лави й кинувся до дверей, але Залізник успів схопити його за плечі й силоміццю посадити на місце.

— Куди ж ти? Опам’ятайся!

— До неї!..

— Та хто ж тебе до неї впустить?

— Я ножем прокладу собі дорогу...

— Божевільний!.. Твоя Катря не пристала на управителеві принади, й тепер у льоху; я знаю від наших людей.

— Пусти!.. Дай мені дійти до управителя!.. Крови людської, крові!.. Своє горе та її муки втоплю в крові!..

— Опам’ятайся, брате... Ножем горю не допоможеш... Прийде час, тоді й ножі здадуться, а тепер гайдуки не допустять тебе до панських покоїв... Не губи себе даремно. Пожди до світання, а за ніч ми щось придумаємо.

— За ніч я збожеволюю...

— Терпи, козаче, отаманом будеш.

Бідолаха похилив буйну голову на груди, а по лиці, мов розтоплене оливо, бігли пекучі сльози.

— Знаю, що нелегко тобі брате, — та все ж терпи, — знов заговорив Залізник. — Ти тільки подумай, як терпить увесь наш змордований нарід; згадай, що перенесла й переносить на своїх плечах наша знеславлена, безталанна Україна. Всі ми терпимо і всі ждемо, та прийде час, — і тоді почнеться розплата. Тоді я сам тобі скажу: “Пора, час настав!”

Х

У Н О Ч І

Гнатові здавалось, що довга зимова ніч ніколи не мине. Коли трохи опанував себе й погодився з товаришем, що кидатись наосліп в небезпеку — безглуздо, між ними почалася спокійна розмова.

Залізник сам не дуже вірив, що Катрю можна врятувати, але щоб відтягнути буйну голову від непоміркованого кроку, він все ж таки склав цілий план, як викрасти нещасну дівчину.

— Ти знаєш, мій брате, що я не даром пристаю з панами, — сказав Максим, поклавши руку на плече юнака. — Цю палату знаю так, як і свою хату; знаю всі входи, виходи, знаю найпотайніші закамарки. І не одно це місце мені відоме, але палата Гуманських здасться нам більш за другі шляхетські гнізда, бо тут у пивницях і в коморах лежать цілі гори зброї. Розумієш мене?.. Свячені ножі — гарні в роботі, але коли проти ножів і кіс підуть

з гарматами й мушкетами, то ніяка хоробрість не допоможе.

— Так, це правда, — потакував Гнат.

Сам знаєш, що наше славне військо Низове не дасть відверто ні зброї, ні людей, бо йому не можна сваритися з Короною. Явної війни воно не схоче. З Великої Січі можуть повстати тільки ті, кому пощастить потай утекти. “На рибу, скаже козак, їду”, — а сам поверне до нас. Але таких багато не набере. А селянський сіромаха не добуде ні мушкета, ні шаблюки, — де йому цього розжитись?.. Скажи, — яка в тебе зброя?

— Маю свячений ніж та вигострену косу...

— От бач... А в ворога всього доволі. Він тільки тому боїться гайдамацького духу, що вони всі повбивали собі в голови, ніби в кожному загоні повно запорожців, і ватажки лиш вогонь крешуть, а славне наше військо Низове зараз таки вмить прийде слідом за ними люльки прикурювати від палат, що горітимуть, мов свічки.

— Так воно й є...

— Про мене інші гомонять, ніби я пристав на унію й побратався з ляхами, — з посмішкою сказав Максим.

— Нехай базікають.

— Бо — на їх думку — чого ж би мені тут сидіти? Хоч я вже бачу й почувую, що недовго мені в вікно дивитись, як катують моїх братів. Чує моє серце, друже мій, що час розплати вже недалеко. Як пощастить мені, то я запалю не одну таку палату, аж у Низових лугах побачать заграву; вогнем

висушу сльози сіромах; доценту зруйную шляхетські гнізда; за все, за всіх розплачусь, і по всій Україні залунає вістка: “То Максим гуляє!.. То Залізник свою люльку закурив”..

— Вірю тобі, Максиме, і якщо тільки залишусь живий, піду за тобою в огонь і в воду.

— Спасибі, брате.

Залізник видимо намагався відтягнути товаришеві думки від нерозсудливого наміру зараз таки мститись на управителеві. Розмовляючи з Гнатом, думав про те, як би вирвати бранку, і цей очайдушдий плян усе ширшав, розростався, дозріваючи в щось суцільне, певне.

— А що ж ми придумаємо, щоб визволити Катрю? — спитав Гнат.

— Не журися, якось воно буде, — виминаюче відповів Залізник, і почав розпитувати про діяльність гайдамацької ватаги, до якої належав молодий утікач.

— А розкажи но мені, друже, як ви погуляли в Лясковиці? — спитав Максим.

— О, погуляли!

— Вістка й сюди долетіла.

— Чотири дні гуляли.

— Молодці, братіки... Тільки це — забавка, а справжнє діло ще буде... Розкажуй.

— Ми ховалися в ярах поблизу Лясковиці. Раз удосвіта вартовий Микола Кривий почув стогін у кущах... Він туди... Дивиться — до нього повзе людина... Микола — за ножа, а той чоловік як почав його просити й благати: “Не губи мене, братіку,

краще подивися, що зо мною зробили”, — то Микола й зупинився... І розповів йому той бідолаха, що не доглядив він улюбленого панського сокола, і за це йому перебили праву руку й ногу та викололи око. Обіцяли й зовсім доконати, — от і він і поповз світ-заочі. Ми гадали обійти Лясковицю, а як довідалися, що там виробляють із людьми, то всі одноголосно постановили підкласти жару панові під перину. Ватажок не заперечував. Перед другими півнями ми були вже під мурами.

— Ну, ну...

— Зробили живу, драбину та й перелізли в садок... Темна була ніч, а як пустили відразу чотири півні, то так ясно стало, мов удень. А тут ще й вітер поміг...

— А панство спало?

— Ще й як! І варта в них гарна, — один аж тоді прокинувся, як ми йому мішок на голову надягнули; нащо вони собак тримають? Ми з Миколою знайшли пана в ліжку. Протер очі, глянув на нас та як гаркне: “Де мої пістолі?” — А Микола йому спокійненько: “Не турбуйся, пане, — в мене за поясом”. Пан побілів, затрусився і слова більш не вимовив.

— Що ж ви з ним зробили?

— Повісили.

Молодий гайдамака зовсім спокійно оповідав, як стара пані кричала й благала змилування — як мучились її сини. У тих суворих часах стародавня приповідка — “око за око, зуб за зуб” — ще мала велику силу й визнавали її за безперечну істину.

Утома брала своє, — розмова ставала млявою.

— Відпочинь, братіку, годину-дві, сили тобі здадуться, а ти втомився з дороги, — сказав Залізник.

— Не можу спати.

— Ляж. Коли світатиме, я побачуся з одною людиною, порадимось удвох, і тоді вже напевне знатиму, що нам робити.

— Що ж це за людина? — швидко спитав Гнат.

— Хаїм.

— І ти сполягаєш на нього?

— Так.

— У такій справі?

— У кожній.

— Ой, гляди!

— Хаїм у шляхти в твердих шорах; він заробляє більш зневаг і стусанів, ніж золотих. Хаїм служить тому, хто його найме, й тоді вірно служить, — отож я й хочу його найняти.

— Та в мене навіть золотого нема.

— Золоті знайдуться в мене. Якби йому платили пани, то він служив би їм, а заплатимо ми — він буде наш, — побачиш.

Аж на світанні Гнат трохи задрімав, але Залізник не спав. Вже зовсім розвиднилось, коли Максим збудив товариша й звелів йому вилізти на піч.

— До мене можуть зайти, й тебе побачать, — сказав, — то я тебе про всякий випадок прикрию дергою. Лежи, братіку, й знай, що все, що можливо, буде зроблено, — будь спокійний.

Максим спочатку заглянув на обору, тут помітив деякі непорядки й вичитав конюхам догану.

— З палати прислали сказати, що ясновельмож-

ний пан Станіслав має сьогодні їхати на прогулку вороними, — зголосив старший машталір.

— Добре, приготуй усе, я зайду — подивлюся; до речі, — чи ти не бачив Хаїма? — спитав Максим.

— Він недавно тут вештався.

— Пришліть його до мене.

— Слухаємо, — відповіли конюхи.

Залізник пішов до головного управителя, бо виявилось, що овес, присланий недавно на конюшню, був не дуже то добрий. Залізникові хотілось побачити Сванцевича, щоб із його вигляду й поведінки довідатися, в якому стані справа Катрусі.

Сванцевич був роздратований і навіть не намагався з цим таїтись. “Не вдалася панська вигадка, й дівчина, мабуть, знов у підземеллі”, — подумав Максим.

Коли він ішов з конторського будинку, серед подвір'я догнав його Хаїм.

— Ви за мною шукаєте, — спитав він, низько кланяючись, скрививши обличчя в якусь гримасу, що мала вдавати приємний усміх.

— Так, ти мені може будеш потрібний.

— О, я радий панові служити.

— Тим краще. Як твої гешефти?

— Ніякі гешефти... Дістаю стусани й кулаки; скоро, мабуть, забуду, якого кольору ті золоті... Моя Сура зовсім голодна, Шльомка теж зовсім голодний, і Мордко, і Калман.

— Під чотири вітри з твоїми Мордками і Калманами разом. Ти мені потрібний, а не вони, второпав?

Хаїм зморщив лоба, але не зрозумів нічого.

— Я хочу тебе найняти. Будеш мені служити?

— Щоб я такому панові та не послужив!

— Ну, добре. Як стемніє, приходь до мене; тут незручно довго розмовляти. Але приходь так, щоб ніхто не бачив.

— Я так прошмигну до вас, як... як муха.

— Як допоможеш мені в одній справі, то матимеш жменю, навіть дві жмені золотих.

— Дві?

— Так.

— А чом не три?

— Цить!... Слухай но: як ти десь розплещеш, або спостережу щось непевне, то не втечеш від моїх рук.

— Ой, навіщо мені робити для себе погане, коли я можу зробити собі добре...

— Прийдеш?

— Нехай мене поб'є...

— Гляди ж!

— Ох, я дивлюся... Пан буде з мене задоволений і я буду контентний, бо мої дітки не мають чого їсти, а минулого шабашу я ледве-ледве розжився на свічки.

Випросивши в Залізняка пару золотих, Хаїм навискоки побіг додому.

XI

ХАЇМ

Оселя, де жила, або краще сказати — животіла Хаїмова родина, стояла за селом серед поля. Стіни цієї будівлі, вірою й правдою прослуживши десятки років і ні разу не довідавшись, що таке обнова, кінець-кінцем не витримали й почали розлазитися на всі боки. Хиткі віконця були затягнені воловим міхурем, а одно з них заткнули старою подушкою. З колишньої стріхи й сліду не лишилось, — її давно розвіяли буйні вітри. Над цими руїнами піднімалося щось — наче шатро, бо Хаїм, не залишаючи старого леговища, заходився будувати нову хату. Грошей у нього вистачило тільки на шість стовпів та на крокви з латами. Крокви с'як-так позашивав соломомою, отже барліг опинився під шатром.

У цій оселі з'являлися на світ і виростали маленькі Шльоми, Калмани й Мордки.

Сура на вигляд являла собою давно всохле морвове дерево; але зовнішність, як відомо, часто буває злудною, і поважна матрона щороку обдаровувала свого мужа новим немовлям. Здебільшого вони були настільки розумні, що вмирали незабаром після народження, не зазнавши радощів життя.

Прийшовши додому, Хаїм затаїв перед дружиною, що має в кишені пару золотих. Він знав, що

якби похвалився, то гроші попливуть на невідкладні потреби, а обіцяні жмені таких самих блискучих кружечків покищо — тільки обіцяні...

— І яку це пан Максим завдав мені роботу? — сушив собі голову Хаїм, і ні до чого не міг додуматися.

Його охоплював дедалі більший неспокій. Він знав, що піде все, навіть на найбільшу небезпеку.

— А що буде, як мене зловлять, і ясновельможний пан візьме та й звелить мене повісити?

Остання думка була Хаїмові зовсім не під смак.

— Адже пан Максим — козак, а козак, хоч він на службі його ясновельможності, то це ще не значить, що він не замислив чогось такого... такого... що мене за це попросять на суху вербу.

Новий страх шматував положливе серце, але це шматування було недовге.

Буйна уява малювала Хаїмові стару кріслату вербу, петлю з міцного посторонка, а поруч неї він бачив також дві пригорщі блискучих золотих. Боротьба й сумніви скінчилися тим, що золоті почали ширитися, розростатись і поволі обернулись у цілу гору.

Золота гора сховала за собою страшну петлю.

Маленькі діти несамовито кричали, немов бажали цим криком запевнити, що їхні шлунки зовсім не від того, щоб одержати по шматку хліба й по головці часнику.

Але Сура й Хаїм звикли до домашнього концерту. Сура добре знала, що хліба нема, знав і Хаїм, але про золоті мовчав. Він все ще сподівався, що

в дружини знайдеться денебудь прихований для дітей окрасць хліба, й тільки тоді, як остаточно впевнився, що Сура, хоч би й як бажала, не має чим заспокоїти голодних дитячих шлунків, урочисто виїняв з кишені золотого й виголосив:

— Це тобі, Суро, на господарство... А ти ще кажеш, ніби я не дбаю про сім'ю. Дивись, дурна, щоб на шабаш у нас була щука й чарка-дві доброї пейсахівки.

Сура не вірила своїм очам.

— Де ти взяв? — спитала тремтячим голосом.

— Заробив.

— Брехня!

— Я бачу, що одружився з дурною куркою... Коли б я мав трохи на початок, то за п'ять літ з мене був би багатій... А що ти скажеш, дурна курко, як я принесу тобі дві жмені... так, так, дві повні жмені золотих? Що ти мені скажеш на це?

— Скажу, що ти їх украв.

— Ні, ти ще дурніша від курки!... Тобі не Хаїмовою жінкою бути, а... горобцевою...

Хаїмові сподобався цей дотеп, і він повторив його двічі, з особливим натиском. Але вражене самолюбство почало тягти його за язик, щоб оповісти дружині, чому він з такою певністю говорить про жмені золотих.

Враз йому стало лячно. Сура могла б поділитися приємною новиною з сільськими бабами, а від них вістка перейде в двір, долетить до Максима, і тоді все піде з димом... Замість золотих...

Хаїм затремтів. Згадав холодний блиск сірих очей, що проймали, здавалось, саму його душу в ту хвилину, коли козак вимагав від нього дотримання таємниці.

Щоб уникнути спокуси, Хаїм ухопив шапку й швидко вийшов з хати.

— Куди ти? — крикнула жінка.

— Геть, — відповів Хаїм на ходу й зробив якийсь непевний рух.

До вечора Хаїм блукав без мети навколо двору. Його мучила цікавість, страх, бажання здобути обіцяну нагороду й непевність, чи він її не втратить.

Коли смеркло, можна б уже, здавалось, іти до Максима, та як навмисне в двір повезли дрова, а повз козакову хату проходили люди.

— Не прийде Хаїм, побоїться, — сумовито промовив Гнат.

Залізник повернув голову до печі й впевнено сказав:

— Ти, мабуть, голубе мій, не знаєш Хаїма. Він — мов баба, — прийде хоч би ізза цікавості, побачиш.

— Як то, баба й Хаїм — то все одно? — з усмішкою перепитав гість.

— Як у чому. Щодо цікавості, то між ними немає різниці, — це я тобі кажу. Але Хаїм збереже таємницю, якщо це йому вигідно, а баба й себе, й другого під петлю підведе, а таки все розплеще, хоч би її загибіль від цього залежала.

Максим ще не скінчив говорити, як перед ним наче з-під землі виріс Хаїм.

— Ви правду сказали, Хаїм нічого не розплеце,
— потвердив він.

— Як ти ввійшов? — швидко спитав Залізник.

— Ви самі наказали мені непомітно прийти, ось я й вліз до вас, як муха.

— Оце добре! Тебе ніхто не бачив біля моєї хати?

— Борони Боже! Я городами скрадався.

Залізник зачинив двері.

— То послужиш мені? — спитав він і знов повторив свою погрозу.

— Ой, пане, не лякайте мене. В мене все в голові перевертається догори ногами, коли мене лякають.

Максим вийняв із скрині мішок, наповнений золотими, й почав їх пересипати з руки в руку.

— Зробиш діло, все це буде твоє.

— Ой, пане!..

— Ото ж бо — то...

— Нехай пан скаже: “Добудь мені золотий місяць”, і Хаїм буде старатися для пана.

— Добре. Тепер слухай... Ти, звичайно, знаєш Катрю Макареву?

— Чом не знати? Я всіх знаю, кого мені треба й кого не треба... Катрю знав і знаю, Макаря старого — теж, і його Домаху... Старі після батогів і ногами поворухнути не можуть, а дівчина — в панському льоху... Така дурна дівчина, щастя свого не розуміє...

Не встиг Хаїм договорити, як здоровенний кулак спустився йому на плече. Гнат не витримав і скочив з печі.

— Ой, гвулт! — хотів крикнути Хаїм, але Залізник затулив йому рота й почав уговкувати товариша.

— Як ти будеш так себе поводити, то так побачиш Катрю, як свої вуха, — сказав Максим.

Заспокоївши Хаїма, що тремтів, як осиковий лист, Залізник розповів йому справу й з'ясував, чого від нього вимагають.

— Ти мусиш допомогти цьому парубкові викрасти дівчину з льохів, — сказав нарешті Залізник таким тоном, що виключає спротив.

— Панові я завжди радий послужити, і Гнатові допоміг би, хоч він і хотів мене забити, та хай йому, — я ще знав його ось таким, — і Хаїм показав на лікоть від землі. — Чом не допомогти старому знайомому, але легше добути з неба золотий місяць, ніж визволити цю дівчину.

— А дві жмені золотих?

— Ну, добре, якщо наші золоті й на тамтому світі ходять, а коли там інші гроші?.. Дівчину визволимо, але всі підемо на паль з наказу головного управителя. Що ж я робитиму з золотими, коли мене посадять на паль або повісять на вербі. А моя Сура?.. А маленькі — Шльома, Калман, Мордко?..

— Ти відмовляєшся?

— Від чого?

О, коли б у цю хвилину можна було прочитати Хаїмові думки! В голові йому знявся гармидер, і йому самому видалось, що він зараз збожеволіє.

“Довідаються пани — опинишся на палі... відмовитись — пропало золото, а з ним разом і можли-

вість відбудувати хату, вдягнути діток, нагодувати їх, обути. Крім того, Максим боятиметься зради, і, щоб позбутись небезпеки, зробить з ним те, що сам знає”.

— Говори відразу, хочеш заробити золота? — знов почув Хаїм питання. На лобі йому виступив холодний піт.

— Хочу, — прошепотів, знемагаючи від душевного хвилювання.

— Визволиш Катрю?...

— Визволю, — ще тихіш промовив Хаїм і безпорадно махнув рукою.

У хаті залягла тиша. Було так тихо, що, здавалось, можна було розрізнити биття серця кожного з присутніх. Всі мовчали, віддавшись своїм думкам. Раптом Хаїм стрепенувся, немов від дотику електричної іскри, й скрикнув, стукнувшись пальцем у лоб:

— Не буду я Хаїм, як я чогось не вигадую, тільки нехай пан буде такий ласкавий і додасть ще трохи золотих на видатки.

— На які видатки?

— На гайдуків.

— Ти думаєш їх підкупити?

— Борони Боже! Вони й гроші заберуть, і мене віддадуть панові управителеві.

— А як же ти думаєш зробити?

— Я все зроблю, тільки мені треба, щоб гайдуки були дуже, дуже п'яні... Так, Хаїм усе зробить!.. Прощайте, вдосвіта я ще забіжу до пана...

— Стривай...

— Нема часу...

Хаїм зник.

— Погане заварюємо ми пиво, а хто ж буде його пити? — замислено промовив Залізник.

XII

НА ВОЛЮ

Уже недалеко й до світанку, а Хаїм усе ще не приходив.

— Згадаєш моє слово, Максиме, що Хаїм нас підведе, — кілька разів уже повторював схвильований Гнат, і в його розбурханій уяві малювались образи один від одного темніший. Чого тільки не передумав молодий гайдамака!

— Годі, друже, химери вигадувати, — заспокоював його товариш. — Не такий тепер час. Я знаю людей більш, ніж ти, а з одчаю не люблю нічого робити. Яка Хаїмові користь нас зводити? Якби й захотів нас продати, то це йому було б просто не вигідно. Він знає, що ясновельможне панство в грошевих розрахунках дуже несумлінне; його самого не раз обдурювали, аж поки не зробили з нього діда; адже всі його гроші, добуті правдою й неправдою, потонули в бездонних кишнях шляхтичів. Він потішає себе, підраховуючи проценти, але в глибині серця знає, що ніколи йому не бачити ні процентів, ні капіталу...

— Так, — погодився Гнат.

— Бачиш?.. Знає Хаїм і мене. Мені вірять. У скрутні хвилини колись я позичав у нього гроші, і завжди віддавав з баришем. Поскаржитися не може... Пани щодня за кожну дрібницю обіцяють послати його на вербу, але він і досі живий; я ж йому без причини не погрожував, але він знає, що зо мною погані жарти, й що перше, ніж занастить мене чи тебе, сам згине, як собака. Бачиш, виходу йому нема, і боятись нам нічого. Він зробить усе, що зможе.

— Твоїми б устами та мед пити, — сумовито промовив Гнат.

— А ти не будь бабою.

— Ні, Максиме, я не баба. Даремно ти так говориш. Коли треба, я піду в вогонь і в воду, — оком не кліпну, але мене мучить оця непевність. Ти потішаєш мене — спасибі тобі, брате, але я серцем відчуваю, що ти й сам не дуже віриш в успіх цієї справи. Ех, як не пощастить, то хоч би смерть уже скоріш. Важко, Максиме, — ой, важко мені, братіку.

— Соромся! Хіба можна нашому братові викликати смерть? Вона й сама прийде, — тоді вже нехай забирає. Але я хочу, щоб вона мене застала не в теплій хаті, а в бою... Я хочу дорого продати своє життя. Ти знаєш мою постанову й мої думки.

— Не суди мене суворо, — відповів Гнат.

— Я не суддя.

— Ще вчора я був іншою людиною. Я інакше мислив, інакше почував; так, у мене в голові були інші думки. А коли довідався, що моя голубка в кігтях яструба, — то мов важкий камінь ліг мені на

груди. Невже ти цілком не зазнав щастя? Хіба не доводилось тобі пригортати до серця любої дівчини?

— Ні.

— Ніколи?

— Ніколи, — глухо відповів Максим і додав після короткої павзи: — Мені за колиску були зелені луки, а матір'ю — широкий степ... Першу пісню мені проспівав вільний вітер... Не баби мене колихали... А коли підріс — за перших учителів були мені чубаті запорожці. Не знав я й не знаю того, про що ти говориш, але в моєму серці завжди жила й житиме любов до братів. Ось і тебе я полюбив як брата.

— Ой, лишенько, вже розвидняється, — раптом скрикнув Гнат.

— Не бійся, ранок не так відразу настане.

— Хаїм напевно нічого не зробив.

— Слухай, не будь вороною, а то сам накрядеш на свою голову. Ти думаєш, що Хаїм не прийде, а я можу заложитись, що він за хвилину набіжить.

— Він уже тут, — почувся голос Хаїма, що обтрушував великі сніжинки з своєї рудої бороди.

— Ну, й що? — в один голос запитали парубки.

— Буде діло! — врочисто виголосив Хаїм. — Буде діло, — повторив, швидко переступаючи з ноги на ногу, бо його пантофлі давно вже були без підошов.

— Розкажуй! Розкажуй! — принукував Гнат.

— О, ви ще не знаєте Хаїма! — почав жид, задерши голову. — Хаїм завжди вмітиме заробити свої гроші.

— Говори до речі, — перебив Залізник.

— Буде все... Я так почаствував панів гайдуків, що вони п'яні, як свині. Я їм стільки ставив "старої вудки" — скільки їм на душу йшло; я ставив їм такого меду, якого ці — вибачайте — свині ніколи й не нюхали. Тепер я з ними перший приятель... Поки вони ще не зовсім стали свиньми, я почав з ними розмову про наших дівчат, і вони самі розляпали про Катрю Макареву... Дівчина не піддається панові управителеві, і все ще в підземеллі живе.

— Це ми й без тебе знали, вражий сину, — не витерпів Гнат.

— Ви тільки заждіть одну хвилину. Коли вона в підземеллі, значить треба її звідтіля визволити. Чи доладу я говорю?

— Ти так довго розповідаєш, що, мабуть, хочеш покушати мого нагая, — озвався Максим.

— Ой, ні!... Я повів розмову так, що гайдуки почали сперечатися — можна втекти з льоху, чи ні. Старий Ян — ви його знаєте — доводив, що звідтіля можна втекти... Інші говорили — ні, не можливо. Сперечалися жвавіш, почали вже кричати, а я все підливав меду. Ой, який добрий мед!... Мені за нього ще з пана Максима треба одержати...

— Одержиш, говори...

— Як усе сказати в однім слові, то вийде так: до ночі нам треба мати коней... Ждіть мене в Чорному лісі, біля старої каплиці. Там зробимо усе, що слід...

Ох, уже розвидняється... мене можуть підглянути...

Гнат був не від того, щоб розпитувати ще, але Максим не затримував Хаїма, щоб дати йому можливість вийти непомітно.

— А справа твоя, мабуть, таки вкипить, — промовив Залізник, зачинивши за Хаїмом двері.

— Дав би Бог.

— Бога взивай, а сам рук докладай.

— Слухай, брате, — звернувся раптом гайдамака до товариша. — Ти готуєш себе до великої справи, і я не хочу, щоб ти задля мене важив головою.

— Я й не важитиму. В мене є вірна людина. Він виведе три коні й допоможе тобі. Йому не можна буде вернутись, то ти вже візьми його до своєї ватаги. Ти знаєш, про кого я говорю?

— Про Івана Корита?

— Так. Йому давно вже руки сверблять — погуляти.

У маленьке віконце боязко заглянув сизий світанок.

— Ніч минула, — сказав Гнат.

— Так, удень ти повинен відпочити як слід і набрати сили для майбутнього діла.

Гнатові було трудно дотриматися другої поради. Коли Максим вийшов, йому видалось, що час зупинився.

— Коли ж уже настане та ніч! — повторяв гайдамака, потерпаючи за те, що весь їх задум може

обернутись на нівець через одну якусь несподівану, непередбачену перешкоду.

Залізняка не було цілий день.

Коли на небі блимнула перша зірка, Максим швидким кроком увійшов до хати.

— Готуйся, брате, в дорогу, Іван здожене тебе з кіньми на узліссі, — голосно промовив до Гната. — Ех, шкода, що я не можу бути з тобою, — якось мимоволі вирвалось Максимові. — В той час, як ви будете важити головами, я мусітиму пити зі шляхтою мед і грати в кості, щоб відвернути від себе всякі підозріння. Прокляте положення... Коли ж настане й для мене інший час?.. Коли ж то прийдуть вісті з Лугу?..

Товариші обнялись, поцілувались, і Гнат, оглянувши зброю, під ослоною пільми вийшов на дорогу.

Він не йшов, а біг до ліса, відчуваючи, що тепер багато значить кожна хвилина.

На узліссі йому не довго довелося ждати. Незабаром перед ним із пільми виріс вершник, що держав пару осідланих коней за поводи.

Гнат гукнув до нього, скочив на сідло, й коні зникли в гущавині Чорного лісу.

— Тепер ми на волі! — сказав Іван, переживаючи одну з тих хвилин, які відомі лише рабові, що розбив свої важкі, ганебні кайдани.

Вершники подалися до старої забутої каплиці, де мусів на них чекати Хаїм.

ХІІІ

КАПЛИЦЯ

Стара, напівзруйнована часом і негодою, каплиця стояла на узлісі. Добутись до неї в звичайний час не було надто трудно, але тепер ніч була така темна, що за два кроки не було видно нічого.

Іван Корита кілька разів залишав коня й напوماцки розшукував покручену лісову стежку, що вела до каплиці.

Нарешті вершники були біля своєї мети.

Верховіття старих дерев жалібно стогнало під невпинним, рвучким, холодним вітром.

Обидва позіскакували з коней.

Старезні, як і сама каплиця, двері пронизливо зойкнули й хитнулись на своєму єдиному, іржавому завісі.

— Ох! — луною прокотився під порожнім склепінням чийсь переляканий скрик.

Гнат і Іван, повні забобонного страху, як і всі їх сучасники, мимоволі подались назад.

— Ух, як я злякався! — почули голос Хаїма.

— Сто чортів тобі в пельку, ти сам нас перелякав. Я вже думав, що то лісовик причаївся за дверима й не хоче впустити нас до каплиці, бо вона збудована на його землі, — промовив Іван Корита.

— Ви б, Іване, краще не говорили таких жахливих речей, — невдоволено озвався Хаїм. — В мене — я й сам не знаю, — в чому душа держиться.

— Добре, добре, потім розмовлятимеш.

— До роботи! — додав Гнат.

— А смолоскипа масте? — спитав Хаїм.

— Ні.

— Ось і бачите, ви без мене нічого самі не вдієте, а я мушу за всіх думати й сушити собі голову. Добре, що хоч я маю смолоскип. Тільки я з вами до цього льоху не полізу, ні!

— Ніхто тебе й не просить, покажи нам лише вхід.

— Авжеж.

— Можу присягнути, що ви самі ніколи його не знайдете.

— А я можу присягнути, що поб'ю тебе так, як тобі й не снилося, тільки но ти почнеш мені зуби замовляти, — погрозив йому Гнат.

Спалахнув червонястим полум'ям смолоскип, і мигтючі тіні побігли по стінах, по старому потрісканому склепінні; подув вітру, вдершись у розбите віконце, мало не погасив смолоскипа.

Хаїм показав на камінну плиту й сказав, що вона прикриває вхід до підземелля. Спільним зусиллям ізсунули її з місця; під нею була глибока яма, що вела до панських льохів. Сходів не було, але Іван, не довго думавши, розпустив свій безконечний червоний пояс і прив'язав його до колони, що підтримувала посередині склепіння.

— Я туди не полізу, там напевно є гаддя, — прошепотів Хаїм, боязко поглядаючи в темну діру.

— Ніхто тебе й не просить, — пробурмотів Іван, пробуваючи, чи витримає пояс.

— А гроші одержиш, коли виліземо з цієї ями, — додав Гнат.

— Чи не однаково вам їх віддати тепер? Легше буде йти, а то стільки золотих носити з собою!..

Хаїм аж руками сплеснув.

— Мовчи, свиняче вухо! Гроші в нас не пропадуть.

— А як ви самі там пропадете в тому проклятому місці?

— Тьфу, сто чортів тобі на язик! — розсердився Іван і перший почав спускатися вниз.

Гнат пірнув за ним.

Смолюський спершу палахкотів, а далі почав чадіти й миготіти, поки струя свіжого повітря, що добулася до льоху крізь якусь щілину, не відживила полум'я.

— Ступай обережніш, — промовив Іван.

— Ці чортяки ще й тут, мабуть, повикопували ями.

Осторога не була зайва, бо за кілька кроків Іван справді опинився на краю глибокої ями, яку їм з великими труднощами пощастило виминути, притримуючись за воґку, лишку стіну, порослу сірими й зеленими грибками.

Смільчаки були в такому напруженому стані, що не помічали ні часу, ні простору.

Ось вони порівнялися з бічною, досить глибокою нішею, й мимоволі зупинились. Долівка бічного заглиблення була встелена почорнілими від вогкості людськими кістками; при мигтючому світлі смолоскипа, що блимав червонястим відблиском на цю розриту могилу, кості були немов політі кров'ю.

Уста гайдамаків мимоволі щось забобонно шепотіли й невимовний жах скував їм на мент усе тіло.

Розсипані навколо рештки невідомих страдників вимовно свідчили про ті мордування й катування, яких зазнали безборонні, пригноблені люди на дні глибокого підземелля. Час давним-давно, мабуть, знищив уже й саму пам'ять про цих мучеників, але жах сучасного нічим не відрізнявся від жажів і жорстокості минулого.

— Це, мабуть, наші прадіди знайшли собі тут вічний спокій, — замислено промовив Іван.

Із Гнатових грудей вирвалося глибоке зітхання, і його рука стиснула держак широкого ножа, що стримів за поясом.

Місцями склепіння було таке низьке, що доводилось згинатися втрое, щоб просуватись далі.

— Не визволити нам її, не відшукати в цьому льоху, — інколи повторяв Гнат, але його товариш не обзивався.

— А що буде, коли він зрадив нас, і ми самі йдемо в наставлений капкан? — тихо промовив гайдамака.

Що ближче був до мети, то далі втікала від нього надія досягти її.

Утікши з панської неволі й ставши в гайдамацькі лави, Гнат жив і дихав одною мрією — помститись на своїх гнобителях і визволити з неволі кохану дівчину.

Він був певен, що все станеться так, як він вимріяв безсонними ночами, але якийсь черв'як увесь час точив і гриз йому душу.

— Чуєш? — раптом озвався товариш, застигши на місці.

— Ні.

— Хтось стогне... Так, так, я не міг помилитись, — це був людський стогін.

— Чого ж ти став?! Мерщій вперед! Це вона...

— Тихше... Будь обережніший, коли не хочеш попсувати всієї справи... Пригадай, що говорив тобі Максим.

Стогін почувся вдруге цілком виразно.

— Вона! — упевнено прошепотів Іван і рішуче подався вперед.

XIV

УТІКАЧІ

За хвилину Гнат уже був біля Катрі.

Нещасна довго не вірила своїм очам. Вона вже помирилася з тією думкою, що її поховали живою — і ось раптом перед нею — вісник визволення, вісник радості й щастя.

— Ні, це сон... Хіба може ще хто сюди дістатися, крім моїх катів?..

Гаряче соняшне світло може осліпити людину, що звикла до безпросвітної темряви — несподівана радість бентежить і лякає прибуту горем та одчаєм душу.

— Гнате, хіба це — ти?

— Я, моя голубко сизокрила, я... Прийшов тебе з неволі визволяти... Скажи ж мені...

— Потім наговоритесь, а тепер нічого гаяти часу, кожна хвилина мусить нам бути дорога... Ану ж вони оглянуться, — сказав Іван.

— І справді! — в один голос промовив Гнат і Катря...

— Я вже думав, що ви не вернетесь ніколи, — шепнув Хаїм, допомагаючи втікачам вилізти до каплиці.

— О, в Хаїма голова дечого варта!... Я добре заробив свої грошенята. Швидше кінчаймо, а то ще пани — не дай Боже — оглянуться!..

— Почекай, поспіш з козами на торг, — пробурчав Іван.

Гнат висипав Хаїмові дві жмені золотих і хотів уже допомогти Катрі сісти на сідло, та Хаїм смикнув його за рукав і почав слізно просити — накинути щонебудь.

— Іди геть, ти своє одержав!

— Ну, накиньте хоч з десять золотих.

— Мовчи!

— Ну, п'ять...

— Геть!

Закутавши дівчину в Залізнякову бурку й посадивши її на коня, Гнат скочив на сідло, і втікачі вирушили в дорогу, щоб швидше встигнути якнайдалше від'їхати від "проклятого місця".

У цей самий час у конторському будинку з запалом грали в кості. Сам головний управитель і шляхтичі — його помічники — любили спробувати щастя за круглим столом, який у їх компанії називали "фортуною".

— По ночах круглий стіл не раз манив до себе тих, хто мав замір обдерти свого приятеля й за допомогою сліпого випадку чужим коштом понабивати собі кишені. Різноманітна компанія, що тут збиралася, була невибаглива на знайомства. Досить було мати в кишені кілька золотих, щоб здобути право на участь у грі та доступ до компанії місцевого панства.

Шляхта була певна, що простий селянин, або жид ні в якому разі не переступить порога цієї кімнати.

Поблагословивши неочікуваного свого гостя на трудний, відважний подвиг і випровадиши його в дорогу, Максим Залізняк, щоб відвести від себе всякі підозріння щодо участі в утечі, подався до конторського будинку.

Майже весь штат двірських службовиків був тут. Постукували кості, дзвеніло золото, було чути сміх і суперечки.

Залізняк звичайно цурався цієї компанії, але родовиті шляхтичі не були проти його участі в грі. Поперше, в козака водились грошенята, і це не було

таємницею для родовитого панства, а подруге, хоч би там що, а він мав у дворі неабияке становище й користувався довір'ям та прихильністю самого ясновельможного господаря.

— Вітайте! Який це погідний вітер приніс вам вістку, що ми вже зібрались? — сказав із ласкавим усміхом Сванцевич.

Він виграв чималу суму й був у веселому настрою.

— Захотілося провести вечір у веселому товаристві високошановних панів, а разом з тим і щастя спробувати в “фортуни”, — відповів Залізник якнайчистішою польською мовою.

— Розкішно, чудово. Я певен, що ваш прихід зробить усім велику приємність, а колесо фортуни, здається, завжди мало вас за свого улюбленця. Честь і місце новому гостеві.

— Перше, ніж пан має класти ставку, він — думаю — не відмовиться хильнути старого меду; після морозу це не зашкодить, — звернувся до Максима патер Августин, неодмінний член кожної компанії.

Залізник не відмовився й від меду. У грі йому сьогодні не везло, але він все таки грав аж доти, поки в його кишені зовсім не перестали бряжчати гроші.

— Може це панам надокучило? — звернувся пан Сванцевич до присутніх, обома руками загрибаючи виграні гроші.

— Чому пан управитель так уважає? — спитав ксьондз.

— Я тільки хотів знати...

— А-а... А ми вже думали, що пан приготував для нас нову розвагу.

— Які ви догадливі, панотче... Я хочу сьогодні показати вам і всім панам одну чарівну дикунку. Її приведуть на вечерю в тому вбранні, яке найбільш до лиця гарненькій жінці.

— Тобто? — швидко спитав шляхтич Бунський, заморгавши бровами й тонкими рудими вусами.

— Хіба ж пан Бунський не знає?

Присягаю на всі свої перемоги над білою челяддю, що, як на мене, то найкраще вбрання для справжньої красуні, це... — наше національне.

— Ха-ха-ха... Пан говорить з погляду національного, а ми... ха-ха-ха!.. ми маємо на увазі щось інше...

— Не догадуюсь...

— Забули про "одіж" прародительки, га?..

Новий вибух гидкенького смігу, прицмокування й оплески, — все це злилося в один загальний гомін.

— Браво, пане Сванцевич, браво, бравіссімо!..

Гра тривала ще з годину; щастя кілька разів переходило від одного грача до іншого. Кінчилось тим, що з солідними баришами лишилися управитель і абат, а кишені решти братії спорожніли.

Перед вечерою самі пани почали нагадувати управителеві, що вони, мовляв, нетерпляче ждуть на обіцяну красуню.

— О, я — пан свого слова, — відповів Сванцевич.

— Ми несумніваємось, — залунало звідусіль.

Управитель вийшов до сусідньої кімнати й дав наказ — привести Катрю.

“Вона хотіла показати себе недоторканою, відкинула всі мої пропозиції, — нехай же відчує тепер на собі погляди всієї компанії”, — зловтішно думав Сванцевич, все ще неспроможний збагнути й погодитись із фактом, як це “хлопка” відкинула домагання самого пана управителя. — “О, ми ще посміємося з її дурної цнотливості!”

З цими думками Сванцевич вернувся до гостей. Всі реготали, цокались чарками, розповідали застільні анекдоти, нетерпляче очікуючи “сюрприза”.

Коли напружене доживання дійшло до вершка, до покою непевним кроком увійшов гайдук і цілком збентежений спинився біля порога.

— Готово? — запитав Сванцевич.

— Хай пробачать пан управитель, ми з Казиміром шукали її, шукали, і...

— Договорюй!

— І не знайшли.

— Ви п'яні!.. Хіба можна не знайти дівчини, схованої в такому безпечному місці?.. Вона сама не зважилася б іти в темряві в глиб льоху... Ви не шукали... Щоб вона мені зараз була тут!... О, чорти вам, мабуть, очі піском позасипали!...

Гайдук пішов на нові розшуки, але за півгодини він знов приніс ту саму відповідь.

— Та що ж вона — відьма чи що? Не могла ж вилетіти на коцюбі... Дайте мені вогню, — я сам її відшукаю, а вам це так не минеться, — пінився управитель і додав, звертаючись до гостей:

— Шляхетні панове можуть бути спокійні, — я не залишу їх без обіцяної розваги, даю своє шляхетське слово.

Довго ждали гості, щоб справдилося панове слово. Зрештою, Сванцевич вернувся блідий, роздратований і сповістив, що дівка, мабуть, і справді — відьма, бо таки зникла.

Розчаровані в своїй сподіваннях — гості почали потішати себе старим медом і варенухою. Розмова спроквола втрачала попередній жартливий характер.

Наприкінці вечері Максима Залізняка викликали до сіней. Переляканий конюх зголосив йому, що пропало троє татарських коней, а разом з ними зник і Іван Корита, бо він повів їх до водопою й не вернувся.

Максим удав надто стривоженого цією вісткою і, вернувшись до гостей, розповів їм, що сталося.

— А пан ще так звірявся на цього Івана, — схибно завважив Прункевич, помічник головного управителя.

— Схизматик і хлоп завжди буде схизматик і хлоп, — додав від себе Бунський і, неначе тарган, ворухнув рудими вусами.

— Я якось не дочув, що пан сказав, — озвався Залізник у супроводі такого значущого погляду, що пан Бунський відчув, як у нього мороз пробіг по спині.

— Я повторю за пана ці слова, — вмішався до розмови господар і, не дожидаючи згоди, повторив те, що сказав Бунський, але в зовсім іншому освітленні, і не згадуючи про схизматиків.

— Пан Бунський це сказав? — спитав Залізник, підкреслюючи слово “це”.

— Так, так, — заметушився Сванцевич і сяк-так зам’яв розмову.

Незрозуміле для присутніх, загадкове зникнення дівчини, пропажа коней і втеча конюха, — все це разом примусило поважних панів замислитись.

Залізник вийшов, виправдуючись тим, що йому треба перевести пильне слідство. Незабаром він вернувся й із запалом почав доказувати, що треба вислати погоню, бо очевидно зрадник-конюх був у спілці з гайдамаками.

Думку про погоню всі прийняли дуже радо. Удосвіта озброєний загін разом із Залізником вирушив із двору й завагавшись зупинився за брагою, бо почалися суперечки, в якому напрямі шукати втікача. Пани сперечалися, радилися, змагались і за порадою Залізника подались у той бік, куди втікачі й не думали їхати.

Іван Корита, Гнат і Катря їхали лісом, сподіваючись поблизу Лясковиць зустріти гайдамацьку ватагу.

XV

ІНТРИГА

У розкішній палаті життя пливло своїм руслом. Абат Августин аж знемагався, щоб швидше здійснити свою завітну мрію — одружити пана Станіслава Гуманського з панною Констанцією. Але його мрії покищо лишалися тільки мріями.

Гуманський після врочистих ловів не шукав дальшого зближення з красунею. Одержавши від неї на ловах сердечну подяку за врятування життя й заживши слави героя за кошт козака, пан Станіслав не дуже то зручно почував себе в присутності Констанції. Інколи йому навіть заваджала ця присутність, і він зовсім не думав про одруження.

Коли ж стара пані Клеопатра починала свої нескінченні скарги на те, що стародавній рід Гуманських має перевестись, Станіслав або втікав від неї, або просто жартував, вказуючи на свої сорок два роки та на свою лисину, що помітно почала більшати.

— О, цього всього не було б, якби ти своєчасно подумав був про продовження роду Гуманських.

— Як? Я став би молодший? — сміявся син.

— Молодший духом, бадьоріший, а значить і свіжіший тілом.

— Он як!

— Так. Поглянь на своїх ровесників... Можна цікавитися, чим хочеш, але не треба забувати головного. Подобаються тобі коні — хай буде так, проведь свої дні в конюшні, але чи не приємніш було б, вертаючись до палати, знати, що тебе дожидає молоденька красуня-жінка, га?

— Яка зробить мені сцену, або почне шукати собі приятеля, бо чоловік, на її думку, занадто мало вділяє їй часу. Ні, мамо, люди женяться лиш тоді, коли в них занадто голосно заговорить голос пристрасти.

— І добре роблять. Ах, якби я була мужчиною, я б ні за що не пропустила панни Констанції... Всіма визнана красуня, розумна, вихована, родовита, — чим не дружина для Гуманського? Якщо вона не багата, то нам же й не треба розпинатися за золотом. Наші запаси не меншають, а навпаки — збільшуються. Подумай, сину, над моєю порадою, — я лиха тобі не бажаю.

— Якби я думав одружуватися, то певна річ, що мій вибір зупинився б на нашій прекрасній гості, але... Пробачте, матусю, я зібрався!...

— До коней? — спитала мати з помітним роздратуванням.

— Так. На прощання я можу тільки завважити, що панна, мабуть, знайде собі молодшого й цікавішого судженого.

— О, нею нічого турбуватися.

У дверях Станіслав ще раз зупинився й розповів матері останню новину про те, що забрано трьох расових коней і разом з ними зник конюх.

— Я завжди тобі говорила, що Сванцевич за-слабий до цього “бидла”! — скрикнула стара пані.

— Ну, не думаю... Щоранку аж до палати долі-тають крики караних хлопів.

— Значить, їх треба більше карати. А в тебе в конюшні свавільство через те звило собі гніздо, що нею управляє козак-схизматик.

— Я готов віддати конюшню самому чортові в руки, якщо він знатиметься на конях краще за Максима. А втеча й крадіжка, це — випадок; розу-міється — сумний, але все ж випадок.

— Прошу в моїй присутності не говорити подіб-них речей, — суворо завважила мати, — досить уже того, що в тебе батько — єретик.

— Як на мене, то пан Сванцевич навіть перебор-щує, — сказав Станіслав, ніби бажаючи докінчити попередню, недоговорену думку.

Стара пані виявила на своєму обличчі непідро-блений жах, з одчаєм замахала руками й почала благати сина, щоб він ніколи, ніколи не висловлю-вав таких поглядів, бо це може принизити добру славу Гуманських серед родовитого панства. Крім того, як — не дай Боже — хлопи підслухають, що такі слова виходять із уст самого пана Станіслава, то вони порозбігаються по всіх гайдамацьких вата-гах і потім прийдуть паліями та душегубами.

Пані Клеопатра перелякалась не на жарт, і чоло її аж тоді трохи проясніло, коли почула, що за вті-качем послано погоню, щоб його зловити й покара-ти на пострах усім іншим.

Коли пані Клеопатра лишилась на самоті, вона послала по ксьондза, й він, не знати вже котрий раз, мусів вислужувати її скарги.

— Здайтеся на небо і на моє натхнення, — відповів абат Августин.

Того ж вечора він придумав новий плян атаки на серце Станіслава. Вранці по всій палаті розійшлася вістка, що панна Констанція, яка трохи застудилася на ловах, але не надавала цьому значення, тепер поважно занедужала. Обличчя в господині, в матері хворої, в абата і взагалі в усіх, хто був у палаті, набрали неспокійного, тривожного виразу. Численна челядь мусіла ходити так тихо, щоб не чути було ніякого шелесту. Станіслава по кілька разів на день інформували про стан здоров'я хворої, намагаючись вмовити в нього, що надія на щасливий кінець недуги дедалі меншає.

Минуло три дні. Увечорі Станіслав сидів у своєму кабінеті й дивувався, що загін, висланий ловити втікачів, досі не вертається.

— Вони тільки коні помордують, — бурчав Гуманський. — Мабуть, із усього цього нічого не вийде.

У двері хтось постукав.

— Прошу.

На порозі стояв ксьондз. Перепрошуючи, що потурбував, він проте поспішив сісти на пропонуване йому місце. Спочатку він також повів мову про крадіж коней і про успіх вирядженої погоні.

— Який там успіх! — розсердився Станіслав.

— Я певен, що вони пиячать на якомусь фільварку, або дістались до гостинного сусіда й витробують гатунки старих медів, — додав він.

— О, ні! Пан Сванцевич занадто добре дбає про інтереси ясновельможних господарів.

Ксьондз, спостерігши, що розмова набирає небажаного характеру, спритно звернув її на інші теми.

— Як почуває себе хвора? — раптом спитав Станіслав.

Абат тільки зітхнув.

— Йй гірше?

— Дні нещасної почислені.

— Який жаль, — про себе промовив Станіслав.

— Так? Вам її шкода? Справді шкода? — немов зрадів ксьондз.

— Чому це вас так утішило? — здивувався й собі Гуманський.

— Чому?... Це правда, я зрадів... Але щоб пояснити вам причину цієї радості, я повинен відкрити вам тайну, яку розказала мені на передсмертній сповіді хвора.

— Воля ваша, я не вимагаю.

— О, я знаю вашу тонку делікатність. Але щоб урятувати цій нещасній життя, я готов на все. Ми повинні спробувати всіх можливих заходів, щоб затримати цю розкішну квітку на землі. Пане Станіславе, дівчина вмирає не так з недуги, як через вашу байдужість.

— Не може бути, — заперечив Гуманський і навіть почервонів.

— Перед смертю не брешуть.

— Ні, ви помилились, ви не так зрозуміли...

Хіба мій вигляд міг викликати подібне почування?.. Ні, ні!

— Ви занадто скромні, мій друже, — відповів абат і взяв Гуманського за руку. — Інколи слід бути трохи... трохи сміливішим. Я не хочу накидати вам такого почування, якого в вас не було й нема, та це було б уже й запізно, але просити вас полегшити долю тієї, що вмирає, — це не тільки право кожного ближнього, а навіть його святий обов'язок. Чи ви погоджуєтесь зо мною?..

— Цілком.

— Я дуже радий.

Мова абата лилася рівно й плавно; він, мабуть, і сам захоплювався своєю красномовністю, розвиваючи ту думку, що брехня інколи буває на спасіння, як наприклад у цьому випадку. Подбати про те, щоб полегшити її страждання — обов'язок християнина.

— А чи лицює мені приходити до хворої? — спитав Гуманський.

— Близькість смерті усуває світські перешкоди, що люди поставили.

Гуманський почував себе після цієї розмови так, ніби він випив міцного хмелю. З одного боку його приємно вразило це несподіване відкриття, а з другого — йому було незручно, ніяково, навіть лячно якось... Брехати, та ще перед тією, що вмирає! Один раз він уже обдурив її, присвоївши чужу заслугу.

З природи Станіслав не був брехуном, та й потреби не було в нього вправлятися в цьому мистецтві. Безхарактерність, притаєна цікавість і роздратоване самолюбство зробили те, що Гуманський ніби проти власної волі послав довідатися про здоров'я хворої та спитати, чи може вона йому пожертвувати кілька хвилин.

Відповідь була прихильна.

Коли Станіслав увійшов, Констанція напівлежала на величезному кріслі. Останні відблиски майже погаслого ватрана надавали всім речам теплої відтіні й усе довкілля обдали настроєм якогось особливого затишшя.

При появі Гуманського хвора розплющила очі й на її обличчі засвітився чарівний усміх. Якби Станіслав був спостережливіший, то він напевно відчув би, що смерть ще далеко блукає від покоїв його прекрасної гості, але Гуманський більш знався на конях, ніж на жіночій натурі.

— Дякую, що згадали, — кволим голосом вимовила Констанція.

— Я не смів... не смів вас турбувати.

Старі жінки, що досі сиділи в кімнаті, під різними приводами повиходили.

— Підійдіть ближче, сядьте тут, — почувся знов шепіт дівчини.

Гуманський поспішив уволити її волю.

— Згадуйте мене коли-не-коли, — говорила далі, — я на цьому світі була надто самотна й нещасна... Моє серце зрадило мене... Але запізно тепер

про це говорити... Згадуйте мене навесні, коли зацвітуть конвалії і задзвенять струмки...

Станіслав був зворушений до сліз. Збентеження перейшло в жаль, серце билося частіш, і він відчув, що тепер між ним і Констанцією нав'язується якась близькість, що вона йому більш не чужа.

— Але невже вона мене кохає? — ворухнулося питання в його голові, і відповіддю на нього був легкий потиск її руки. Так, хвора взяла його за руку й кілька секунд її не випускала.

— Прощайте, мій друже, прощайте й не забудьте мого прохання, — повторяла вона.

— О, ні, — що ви кажете! — скрикнув раптом Станіслав. — Ви не можете вмерти... Ви не можете вмерти!!! Я не віддам вас смерті... Я був глухий і сліпий, але я вже прозрів... Жийте, жийте для мене... Я...

Він не договорив і припав устами до її руки. Якраз у цій хвилині до кімнати ввійшла пані Клеопатра під руку з матір'ю Констанції.

Збентежений Станіслав залепетав якусь нісенітницю, але досвідчені пані допомогли йому, — почали його впевняти, що Констанція ще поправиться, і впадати йому в одчай — нічого. Це з'ясування закінчилося тим, що Станіслав посватав Констанцію.

Опинившись на самоті в своєму кабінеті, Гуманський кілька хвилин стояв нерухомо серед кімнати. Все, що з ним сталося впродовж кількох хвилин, здавалось йому таким дивним, диким і неймовірним.

— Що це, справді? Сон?.. Який дивний сон!

Гуманський потер чоло й опустився на широку

каналу. Йому здавалося, що він на своїй руці приніс частинку того аромату, яким пройнята була рука красуні. Кров ударила йому в виски, паморочилось у голові.

— Що це зо мною? — питав сам себе, але відповіді не було.

Вперше за своє життя Станіслав довідався, що таке безсонниця. Ніч видалася йому страшенно довгою. Уривки думок плуталися, збивалися в безладний клубок і ввесь час верталися до одного питання.

Радости не відчував, — скоріш боявся. Йому було страшно, бо почував, як щось нове, мимо його волі, ввійшло до його життя й має його змінити. Він заспокоював себе, говорив сам собі, що все буде, як і раніш, але якийсь другий голос збільшував його неспокій і тривогу.

Абат Августин святкував перемогу й, весело потираючи долоні, підігрівав себе старим медком. З інтригою поталанило. Тепер йому ближче до мети. Констанція була й буде завжди слухняною зброєю в його руках.

Так думав абат Августин.

XVI

МАКАРІВ КІНЕЦЬ

— Чи до тебе можна ввійти, мій друже? — спитала вранці пані Гуманська, переступивши поріг чоловікового кабінету.

— Тим більш, що ти вже ввійшла, — відповів з тонкою усмішкою старий пан Леон і відклав старовинний фоліант, що лежав перед ним на великому столі.

— Дозволиш сісти? Мені треба з тобою поговорити в одній дуже важливій справі.

— Прошу, якщо ти не збираєшся дбати про спасіння моєї душі та готувати її до подорожі в рай.

— О, ні, я давно вже втратила всяку надію бачитися з тобою на тамтому світі.

— Дуже радий. Ти, звичайно, вже приготувала собі за допомогою абата місце в раю? А втім, кожне подружжя встигає й на землі досить надокучити одно одному... Пробач, я трохи не до теми... Отже, я весь на твої послуги!

— У нашій родині готується велика радісна подія, — почала дружина.

— Пара нових ксьондзів їде з Риму? — з іронією спитав чоловік.

— Леоне! Ти не можеш без цього...

Пані Клеопатра взялася за чотки.

— Ну, ну, потіш мене... До речі, я давно вже не радів.

— Повідомляю тебе: рід Гуманських не припиниться.

— Якщо ти надієшся на мене, то...

— Леоне!... Чи не можна хоч тепер без жартів?... Я прийшла тобі сповістити, що наш син Станіслав засватав чарівну панну Констанцію.

— І не дістав гарбуза?

— Хіба Гуманський — погана партія? — образилася мати.

Старий тільки зморщився й знов підсунув до себе відложений набік пергамен.

— Сподіваюсь, що ти поблагословиш цей шлюб?

— Це — справа попів.

— З тобою не добалакаєшся.

Все ж пані Клеопатра здобула від свого чоловіка обіцянку, що він прийме майбутню свою невістку привітно.

Пан Леон навіть не здивувався, що панна, яка “вмирала”, так швидко стала судженою. Вісті про її “хворість” до нього не доходили.

Констанція йшла на побачення з майбутнім своїм свекром не дуже спокійно. Вона наслухалася про нього всячини й сподівалася зустріти якесь страховище. Як же ж була здивована, коли старий Гуманський прийняв її з подивугідною чемністю. Між ними нав'язалася жвава розмова, й пан Леон був навіть вдоволений її дотепністю.

Зате Станіслава батько зустрів непривітно.

— А, добридень панові конюхові!.. Чого це ти так довго не заглядав до свого батька, пане машталіре?.. Думаєш, що замало дурнів на білому світі? Хочеш іще додати зо дві пари?... Ну, воно й це — діло... Старайся, старайся... Проти шлюбу не виступлю, бо взагалі ставати на перешкоді — не лежить у моїх поглядах.

Станіслав із тієї хвилини, коли з його уст зірвалося освідчення, був немов у тумані. Він здався на свою долю і вирішив плисти з течією. А близькість

уродливої панни часом хвилювала його й зчиняла в думках ще більший хаос.

Погоня, що вирушила ловити втікачів, вернулася з порожніми руками, помордувавши коней і людей.

Головний управитель сподівався чималого прочухана від ясновельможного господаря, але все обійшлося тихо й мирно. Приготування до весілля відсунуло всі інші справи на останній плян.

Вістка про вінчання, що мало незабаром відбутися, здивувала всю околицю шляхту. Тільки й розмовляли — що про заручини. В палаті почали готуватись до бенкету.

Метушня, мов дрібний пил, що скірзь залізе, переповнила собою всю палату. Заготовляли таку безліч наїдків, що можна було подумати, ніби мешканці палати готуються зустріти цілу низку голодних років, або витримати довгочасну облогу.

Всі були заклопотані, всі бігали, хвилювались. Метушились навіть ті, кому не треба було метушитись, але вони, мабуть, бажали, виявити свою щирість, щоб заслужити місця за щедрим весільним столом.

Тільки Залізник не брав участі в загальній метушні. Він був радий, що йому пощастило так дотепно влаштувати своїх утікачів.

— Ніяк не збагну, як щезла ця хлопка, — сказав одного разу управитель, зустрівши Максима біля конюшні.

Залізник лиш плечима знизав.

— Я вже оголосив сто золотих нагороди тому, хто мені розкриє, в який спосіб зникла ця відьма.

— Ну, й що ж? — простодушно спитав Максим.

— Нічого. Всі кажуть, що тут без нечистого не обійшлося. Кінець-кінцем і я починаю схилятись до цієї думки... А, до речі, чи знаєте, що говорив мені вчора ясновельможний?

— Відкіля можу знати?

— Наш ясновельможний — суджений дуже засмучений тим, що пропали найулюбленіші його коні. Він хоче за всяку ціну знов добути точнісінько таких, як тамті. Та це буде нелегко, я думаю.

— Доведеться попоїздити.

Розмовляючи, вони й не помітили, як до них підійшов сам ясновельможний. Сванцевич зараз таки виявив, про що була мова. Гуманський сказав Максимові, що відпустить його на стільки часу, стільки буде потрібно, щоб тільки знайшов йому такі коні.

— Об'їдьте всю округу, побувайте за Дніпром, — як треба буде, загляньте й до татар, — у вас скрізь є знайомі, — але з порожніми руками не вертайтеся. Я не можу спокійно підходити до жолоба, біля якого стояли мої улюблені. І як ви могли здатись на такого конюха?

— Чужа голова — це темний ліс, — відповів Максим.

— Певна річ...

— Свої обов'язки цей харциз виконував сумлінно, і я довіряв йому, як самому собі, — виправдувався Залізник.

— Довірливість — це річ непевна, — завважив Гуманський, мавши себе за он якого далекозорого.

Максим з пошаною слухав, понуривши очі в землю, бо ці блискучі сірі очі вміли виявляти все, крім... покори.

— Щоб спокутувати свою довірливість, ви не будете на моєму весіллі, бо треба використати гарні шляхи, — до весни вже недалеко, — сказав Гуманський і, кивнувши службовикам, пішов до палати.

Другого дня вдосвіта Залізник виїхав верхи з панського подвір'я й подався на південь. А втім, хіба питають вітру, куди йому путь? Міцний і свободолюбний, він мчить над полями й долинами, перелітає крізь високі гори й гуляє над морською безоднею. Нема йому кордонів, немає перешкод. Отакий і козак у рідному безкрайому степу.

Коли Залізник відїхав від хат і не було видно високих дахів панської палати, він зітхнув з полегкістю повними грудьми.

Ранок був ясний. Легкий морозець без вітру майже не відчувався.

Старий Гуманський сливе ніколи не виходив у цій порі року із своїх покоїв, а сьогодні надумав пройтися по парку. Він вийшов із палати з вірним своїм Ахметом і повільною ходою попростував розчищеною алеєю до ставу.

Дійшовши до половини, зупинився й довго дивився на перії похилих хаток, що боязко виглядали з-поза кучугурів снігу.

Та ось назустріч йому показався згорблений дідок у мізерній подертій свиті... Наблизившись до пана Леона, впав навколішки, хотів щось сказати, але сльози здушили йому горло, і він заридав.

Це був Макар, Катрин дід, — він щойно виходився після недавнього катування.

— Ясновельможний пане! — ледве вимовив.

— Чого тобі?

— Ясновельможний пане...

Перериваючи сльозами мову, старий розповів своє горе, нічого не затаюючи перед своїм власником.

Гуманський слухав його, але по його обличчі було видно, що чуже та ще “хлопське” горе не знайде доступу до його ясновельможного серця.

Ще не скінчив Макар своєї мови, як на греблі показався пан Сванцевич, що здалека стежив за господаревою прохідкою. Старий пан вже давно відмовився встрявати в кермування величезними маєтками й завжди уникав усіх домашніх непорозумінь.

— Ранок такий чудовий... Вся природа радіє, а тут — сльози... сльози, — промовив пан Леон, гідливо поморщившись і показуючи управителеві на старого, що стояв на колінах.

— Він бунтівник... Уся їх сім'я така... Вони піджугують хлопів до непослуху й навіть мають зв'язки з гайдамацькими ватагами, — поспішно виправдувався Сванцевич.

Ясновельможні брови підвелись, і Гуманський прискореним кроком подався до палати.

Макар лишився — як і стояв, а Сванцевич аж посинів зі злості, але стримував себе, щоб не дати волі рукам. Він не хотів тривожити ясновельможного власника палати. Макареві зойки могли б долетіти до його делікатних вух.

Зрештою, Сванцевич приклав до уст срібний свисток. На посвист прибігло кількоро величезних, кошлатих собак.

— Кус його!.. Кус!.. — командував управитель, але собаки були більш людяні від людини і, з непевністю поглядаючи на господаря, виляли хвостами, але старого не чіпали.

Управитель згадав, що Макар деякий час був кухарем на псарні, й тому собаки, страшні для іншого, відмовлялися його шарпати.

— Ну, добре! Іди за мною... На колінах повзи, пся креф! — крикнув Сванцевич.

Нещасний скорився й доповз аж до самої обори.

— Запряжіть четверню!

Наказ виконали негайно.

Конюхи ждали, що буде далі. А далі було ось що: Сванцевич звелів накинути старому Макареві петлю на шию, а другий кінець мотузка прив'язати до саней. Петлю, не зашморгуючи тісно, надягнули, мов нашійник.

— Боже наш, прийми дух мій! — промовив старий і потім, повернувши обличчя до управителя, сказав твердим голосом: — Будь проклятий, сатано!... Знай, що ти побачиш, як гайдамаки в смолі варитимуть твоїх дітей, як жінка твоя повисне на вербі,

а ти сам дивитимешся на них, сидючи на дубовому палі... Запам'ятай, сатано, моє слово!...

Троснув батіг, і четверо ситих коней вихром почало в чисте поле, поволікши за собою нещасного діда.

Пролетівши з верству, Сванцевич оглянувся й побачивши, що мотузок увірвався, завернув кінми назад.

Макар лишився мертвий серед білого поля. Надвечір закурів сніжок, і на тому місці, де лежав покійний Макар, здіймався ледвепомітний горбочок.

XVII

ВЕСІЛЛЯ

Пані Клеопатра та ксьондз Аргустин докладали всіх зусиль, щоб прискорити весілля Станіслава й Констанції.

— Нащо його відкладати на довгий час? — думала стара пані Гуманська. — Сам Бог нам поміг вплинути на сина; а що буде, коли він почне міркувати, розмірковувати, і якимсь необережним кроком попсоє всю справу? Старі кавалери стають страшні, коли помічають, що хтось зазіхає на їх свободу... Вони самі не спроможні пояснити, в чому ця "свобода", але дорожать та носяться з нею й ні за що не віддадуть ключа до її сховища в надійні руки гарненького молодого сторожа... Хоч і не всі

родичі та знайомі встигнуть з'їхатися на весілля, але доведеться миритись із цим.

Для абата Августина цей шлюб був величезним кроком на шляху до визначеної мети.

— Нарешті доля починає мені всміхатися, — міркував собі, обраховуючи вартість майна, яке мав посісти в недалекому майбутньому. Цифра виходила кругленька. Обчислювання стали відтепер найлюбленішою розвагою шановного абата.

— Стара на все дивиться моїми очима, й неважко буде потім переконати її, щоб стала фундаторкою зразкового жіночого монастиря; Констанція досі була — мов покірливе дитя, мов віск у моїх руках... З цього воску я легко ліпив усе, що лиш хотів... Так, віск мусить лишитись воском... А яка вона вродлива!... Коли б! Та ні! Ні...

Абат спустив очі. Остання думка примусила його швидко підвестись і кілька разів пройтися вздовж кімнати.

— Бідна красуня й не підозріває тасмниці свого народження. Ніколи їй не довідатись про це! Матері в таких випадках не балакучі... Щодо майбутнього її чоловіка, то... в потребі його треба буде усунути з дороги. Для розумних людей не повинно бути перепон... Коли мета визначена свідомо, твердо, то вагаться нема чого. Сумніви та міркування тільки псують справу. Коли гарна мета, то й усі засоби гарні... З таким кличем можна весь світ підбити... Великий, непереможний Олександр напевно ці слова беріг глибоко в своєму серці. Старий батько за-

надто струпішавілий, щоб мене лякати. Правда, він якось застиг, закам'янів, але добра іржа проїсть найміцніше залізо...

Сподіваний день настав. Весілля відсвяткували як слід — гучно, врочисто. Хоч далекі гості й не встигли приїхати, але з поблизьких осель зїхалося чимало родовитого панства.

Барвиста громада гостей створила надзвичайно мальовничий образ. У парадних залах панів Гуманських перемішалися найрізноманітніші барви й відтінки. Сині, червоні, жовті й кармазинові кунтуші мужчин яскраво відбивались проти рожевих, білих та ясноблакитних строїв дам, що хоч і не завжди сяяли вродою, зате знали одну з найтрудніших наук — бути чарівними.

Чимало було й справжніх красунь, особливо серед дівоцтва, але центром цього пишного балю була молода дружина пана Станіслава.

Весільний бенкет тривав аж до ранку й після невеличкої перерви відновився з новою силою.

— Як свято — то свято! Як гуляти — то гуляти!... — говорили гості, не відчуваючи втоми.

Під грім музики, під бренькіт пінливих келіхів — молоді відійшли до своїх покоїв.

Опинившись зі своїм чоловіком на самоті, Констанція аж тепер помітила, що Станіслав з перепою ледве на ногах стояв. Молода дружина любоців від нього не діждалась. Він дивився на неї олив'яними, посоловілими очима й бурмотів якісь слова, в яких не було ні пуття, ні зв'язку.

Констанція подекуди була тим вдоволена.

Станіслав швидко заснув, і в кімнаті розляглося голосне хропіння. Констанція зайняла своє місце на пишному ложі, але до світанку не могла сплющити очей. Інколи при мигтючому світлі нічної лампади тривожно позирала на чоловіка, боячись, що він ось-ось прокинеться. Його побагровіле обличчя з напівроззявленим ротом робило тепер гидке враження.

Молода старалася не думати про сучасне, закрити очі на майбутнє й поринути в минуле, як слимак, що, почувши небезпеку, ховається в свою черепашину.

Минуле було осяяне відблиском хвиливого, променистого кохання. Хоч це було напівдитяче почування, але воно лишило в її душі глибокий слід. Тоді ще їй і шістнадцяти літ не було. Її обранець теж був юнак, що стояв на порозі життя. Між ними доля поставила багато непрохідних перешкод і кінець-кінцем його вислали далеко з Варшави. Пішов із загоном регулярного війська в Україну. Більш нічого про нього не чула. І ось вона згадала його в пошлюбну ніч.

— Де він тепер? Що з ним? — думала Констанція. — Чи живий він, чи давно вже чорне вороння виклювало йому прекрасні очі, а буйний вітер востаннє розчесав йому темні кучері й завів могилу білим снігом?... А можливо — він ще живе, але найшов собі іншу любку? Чи довго журитиметься вояк на чужині!

Та ось образ молодого шляхтича почав бліднути й зовсім зник у нічній темряві. Замість ніжних блакитних юнакових очей, Констанція побачила інші очі — сірі, енергійні, повні блиску й дикої відваги...

Згадала Максима, й серце підказало, що вперта, залізна козакова воля таїть у собі щось принаadne.

— З нього не можна зробити раба... Орлові з кліткою не примиритись... Так, він — орел, і рідний степ йому — небесний простір...

І знов ціла низка питань.

— Чому Максим був у Варшаві й найшов собі дорогу навіть до палат магнатів? Що його, вільного козака, в пана Гуманського примушує служити?... Чи має він коханку, чи справді живе ченцем?

Констанція глянула на чоловіка, й на її обличчі знов майнув зневажливий вираз, а на устах пробіг згидливий усміх.

— О, вони б не спали в таку ніч, а цей ведмідь, мабуть, проміняв би найкращу красуню на пару гарних коней з барилком - двома столітнього меду на додаток... У, нікчемний!... І це мій володар?!...

Коли почало розвиднятися, Станіслав прокинувся, протяжно позіхнув, і аж тоді тільки помітив свою молоду дружину.

— Що снилось панові? — спитала з їдкою усмішкою.

Гості гучно привітали вихід молодих. Констанція була бліда й льодянисто - спокійна, дарма що її серце гризла нудьга. Молодий був збентежений й унікава холодного погляду дружини.

XVIII

С В О Ї

Вже три дні був Залізник у дорозі.

Він старався триматись поблизу шляху й, зустрічаючи села, зупинявся ночувати. Селяни радо приймали козака й ніколи не відмовляли йому гостини, хоч у розмову заходили обережно, бо ніхто не знав, з ким має діло.

Скаржитися на неволю було небезпечно в ті часи. Бо ану ж — замість співчувати — він донесе панові? З хлопами, що протестують, пани не церемоняться.

Тільки сприт і очайдушна відвага давали Максимові можливість прямувати далі. Польським стежам, що траплялися по дорозі, Максим говорив, що він служить у ясновельможного пана Гуманського, а своїм землякам таємничо признавався, що простує в Низові степи до запорожців, — одним словом, він кожному вмів сказати — що потрібне і покищо ні в кого не викликав підозріння.

Тепер Максимів шлях ішов лісом. Але він не тримався битої дороги, а пробивався якимись, лиш йому відомими, стежками. Стороннє недосвідчене око напевно не помітило б цієї крутої, майже непомітної стежини — тим більше, що в тих місцях, де-

вітрові хоч трохи було вільніше гуляти, сліди щезали. Але Залізник самопевно прямував далі.

Вже сутеніло, коли здалека почув собачий гавкіт і подумав: “Ні, я не помилився, старий Данило тут зимує, — це так”.

Он показалася невеличка прямокутна галява, прорубана серед пущі лиш на те, щоб було місце на хату й маленький хлівець. Напівзасипані снігом ці будівлі ледве виглядали з-поза дубового тину. Висока брама була замкнена із нутра на важкі засуви, і коли б не лютий гавкіт псів, то, забривши сюди випадково, якийсь подорожній ледви чи міг би подумати, що в цій хатині хтось живе.

Максим довго гримав у браму рукояткою шаблі. Пси так розлючено відповідали на стук, що можна було побоюватись, що їм потріскають горлянки.

— Дідусю!... Гей, дідусю!... Ви вмерли чи що? — урвався терпець подорожньому.

У відповідь — знов тільки гавкіт тічні.

— Дідусю!...

Нарешті скрипнули двері, й старий голос почав уговкувати собак.

— Хто там?... Кого Бог приніс? — спитав за брамою дід.

— Це я... Не пізнаєте?

— Ні...

— Та відчиніть браму, — я зовсім замерз...

— Еге, так кожному я відразу й відчиню, а що буде, коли тебе яка чортяка принесла?

— Та годі, дідусю, пригадайте Максима Залізняка!

— Ой, Боже ж мій!.. Та невже це ти, сину, Максим, Грицька Залізняка син?

— Я Максим і є, а батько мій — Грицько.

— Так... так...

— Чи відчинете ж ви браму?

— Зараз відчиню, — сам знаю, що тепер не солодко під брамою стояти... Давно я бачив свого товариша, Грицька Залізняка... давно... А чимало ми з ним по світі погуляли й човнами, й на добрих конях, — бубонів про себе старий, силкуючись відсунути дубові засуви.

Нарешті брама із жалібним скрипом відчинилася.

Максим в'їхав на манісіньке подвір'я, скочив з коня й підійшов до старого.

— Поцілуємось, сину, — сказав Данило, розставляючи широко свої довгі кістляві руки.

Гість і господар тричі поцілувалися.

— Ну, тепер прошу до хати. Тільки ти й не знаєш новини... Тепер я не сам, у мене господиня молода... Хе-хе-хе...

— Яка господиня? — спитав Залізняка.

— Гарна, ось сам побачиш...

— Годі жартувати, дідусю...

— Нащо жартувати?.. Адже ти приятель Гната, що проміняв важку хлопську долю на вільну волю?... Оцей самий парубок і привіз мені якусь дівчину. Просив доглядати її, як рідної доньки.

— Катря тут?

— Вона сама... Прощу до хати.

Залізник увійшов з господарем до невеличкої хатини, де його зустріла стара знайома.

Максим найперше запоряв коня в хліві, а потім сів на лаву під образами й почав оповідати.

Старий дід, живучи далеко від світу й чуючи тільки гомін темного бору, зацікавлено слухав гостя й просто засипав його питаннями.

Катрю найбільше цікавила доля її бідних старих, і Максимові довелося кривити душею, щоб не підливати горя в зболіле серце дівчини.

Трохи заспокоївшись, Катря розложила вогонь на припічку й за кілька хвилин засмажила для гостя яєчно з салом, що з'являлося на столі лісового осельника тільки в особливо урочистих випадках.

— Треба з дороги й душу трохи закропити, — сказав Данило й сам пішов до комори, де в нього була схована пляшка старої горілки.

Гість і господар випили по чарці, по другій, і під однозвучне гудіння веретена почалася між ними щира розмова.

Старий поринув у спогади. Любив він згадувати дорогу матір свою — Запорізьку Січ. Любив попомогіти про бої з ворогами, про сміливі наскоки й таку гульню, що — казав він — і не снилася “теперішнім молодикам”.

— Де вже вам так гуляти, як ми гуляли! — сказав дід Данило й знов поналивав чарки. — Ми з твоїм батьком, Грицьком Залізником, удвох більш двох відер меду випивали, дарма що кажуть, ніби “людина — не скотина, — більш відра не вип'є”.

Брешуть сучі діти, добрий козак вип'є більше за скотину, нате він козак...

Горілка розв'язала старому язика, й він ще довго-довго гомонів. Прислухаючись до розмови, Катря лишила веретено, схилила голову на стіну й непомітно заснула.

-- Дівчатко наше спить, — тихіше сказав Данило. — Розкажи ж тепер мені, синку, що діється в Україні. Чи довго ще люди терпітимуть горе?

-- Не знаю, дідусю.

-- Ой, брешеш...

-- Перед вами нічого мені брехати... Тільки я все ще не кидаю надії, що наша велика мати Низова встане, підведеться, — а як теперішні отамани й кошові почнуть собі черева викохувати та стримувати наших козаків, залякуючи їх королем та немилістю цариці, то ми й самі спробуємо щастя-долі.

- Треба свою шаблюку на всякий випадок трохи негострити, — задумливо озвався дід.

- Старі ви вже, дідусю, одвоювали своє...

-- Брешеш, синку, я ще дам перцю кожному ворогові... Ми з тобою ще побачимось не в хаті, а в полі. Ну, синку, вип'ємо за твого батька Грицька, — хай йому на тамтому світі добре гикнеться, — а тоді вип'ємо за нашу долю та за козацьку волю... Еге, добра горілка, як вогонь, — пече... Тепер і горілки такої трудно знайти...

— Так, так...

— Скажи ж мені, синку мій любий, куди тобі дорога?

— Світ-заочі... Коней для пана Гуманського треба добути, — це мені найбільша турбота, і хотів би ще декого побачити... Треба, щоб ватажки берегли людей та придбали зброї... Ми ж не знаємо ще, які вісті прийдуть із Зеленого Лугу. А з голими руками нам трудно буде проти гармат і рушниць встоятись. Якби поритися якслід у Гуманського в льохах, то можна б не одну сотню людей озброїти до зубів... Е, що я на сотні рахую, коли там і на тисячі знайдеться... Тепер я знаю всі ходи й переходи панського гнізда. А що, діду, давно сюди навідувався Гнат?

— Тижнів... тижнів... Ні, не так давно... А все ж буде днів вісім-дев'ять, як я його бачив.

— Треба й мені побачитися з ним, — замислено промовив Залізник.

— Він збирався з товаришами до пана Брюховського в гості, — знаєш, над Київським шляхом його Березанька. Не знаю, погуляли вже там наші, чи ні...

— Ось що, дідусю — треба мені поблукати тут по селах, а в жупані та з шаблюкою воно не завжди зручно... Я хочу позичити у вас подерту свитку й постолі; перевішу через плечі торбу, а збоку, замість шаблі, причеплю бандуру, — так воно зручніше буде, правда?

— Це твоя справа, а в мене завжди знайдеться все, що тобі буде потрібно... Хочеш, то й костура тобі зроблю.

— Добре.

— Ну, а тепер з дороги не гріх і відпочити.

Максим раптом зірвався, нагнувся до замерзлого вікна й почав прислухатися.

Дід пішов до дверей, а собаки на подвір'ї знов зняли скажений гавкіт, що зливався іноді в протяжне виття.

ХІХ

КОБЗАР

Вернувшись за хвилину, дід сказав, що це, мабуть, підійшла близько тічня вовків.

— Вони нехай бродять, — сказав Залізник, — відставляючи шаблю в куток.

— Так, багато їх голодних тут вештається; іноді так виють, що й призвичасній людині стане моторошно, а дівча спершу й заснути не могло. Тепер, слава Богу, — нічого; вже призвичаїлась...

— І вовки голодні, й люди голодні ховаються по лісах, — говорив дід, похиливши сиву голову. — Недавно забрив до мене чоловік... Холодний, голодний, обдертий... З горя сердега й з розуму зійшов... Просить хліба, — дав я йому... Їсть, аж зубами креше... Шкода дивитися було... Я й не питав його, хто він, звідкіля... Наївся — сам почав оповідати... У них, бачиш, пан-перевертень. Із своїх, гадюка.

Заманулось панові все село на свій лад перевернути. Присікався він до попа, а піп поскаржився своєму архиресві, тобто нашому, значить, православному... Обстригли попові голову, а волосся з бо-

роди просто повисмикували... Вимазали бідолашного медом та й прив'язали проти сонця... Хай оси та шершені жалять і п'ють попівську кров... А хлопам ще гірше довелося... Їх сікли батогами, а потім ще й сіллю посипали... Що день, то панська сваволя ставала нестерпніша... Хто міг утікати — втікав. Ось і цей чоловігача втік... Недаремно втік, — на спині в нього й шкіри не видно — самісінькі шрами... Двох його доньок забрали до пана, а жінку спалили живцем. Сердега через це й з глузду зсунувся... Говорить ніби й доладу, а потім — гляне в куток, та й починає мекати, як вівця... Від того мекання аж мурашки по спині бігають... “Куди ж тобі, чоловіче, дорога?” — спитав я його потім. А він мені відповідає: “Отари своєї шукаю... Там у мене є вівця й двоє ягнят... Я одружений з вівцею...” Таке плете, що не допусти Боже... Як прийшов він, так і пішов, мов у землю запався.

— Від людей утік, то від вовків не втече, — промовив задумливо Максим і додав: — Тільки вовки — милосердніші; вони не питатимуть, якої ти віри і як молишся; душі не дадуть мучити, — їм аби лиш голод заспокоїти.

Відпочивши в Данила, Залізник попросив його доглядати коня, а сам передягнувся за кобзаря та й пішов далі.

Вийшов на великий шлях і подався на київські ліси. По дорозі трапились йому безлюдні хутори й села. Не легко було православному хліборобові, коли він кидав батьківські могили й засиджене своє

гніздо, втікаючи в темні ліси. Занадто вже нестерпно було.

Підійшовши до села Тавлинівки, Максим помітив якийсь особливий рух на цвинтарі, — до нього почали долітати крики та зойки. Він притаївся за вітряком, і аж тоді, як затихло все — вирушив далі.

На цвинтарі не було вже нікого. Залізник побачив розриту могилу. Біля неї валялась розбита домовина й тут же таки, зарившись лицем у сніг, лежав покійник. Поруч нього корчився старий дід з розбитою головою. За хвилину він витягнувся й сконав.

— Коли ж прийдуть вісті із Січі?! — з якимсь одчаєм прошепотів Максим.

— Не можна терпіти далі... Сил нема... Що робити?.. Невже я мушу стати гайдамакою?.. Невже це моя доля?

Максим озирнувся — перед ним снігова рівнина; ліворуч — хатина вся в снігу, праворуч — посесорів двір. Тихо, мертво й безлюдно на селі.

Зате в дворі весело й шумно. Там ніби перемогу святкують.

Максим через городи ввійшов до села й постукав у віконце крайньої хати.

— Во Ім'я Отця й Сина, і св. Духа! — промовив з приспівом.

— Амінь! — була відповідь, і двері відчинились.

У крайній хаті радо прийняли гостя, але попереджували, що не в добру пору він пустився в дорогу.

— У нас твориться таке, що не доведи Господи! Розказав би я тобі багато, та ти, мабуть, і сам знаєш, блукаючи по світі, — промовив господар.

— Знаю, добродію, — відповів кобзар і більш не розпитував.

Познайомившись із господарями ближче, Залізняк почав обережно випитувати в них, чи не чути тут чого про гайдамаків.

— Гуляють молодці по Київській дорозі, але до нас ще не заглядали, — не без жалю відповів поставний, кремезний селянин. — А час би їм уже й до нас. Такої звірюки, як наш посесор, і вдень зо свічкою не знайдеш.

Домашні намагались зацитькати говоруна, лякаючись біди, а йому й байдуже, — він тільки рукою відмахувався, коли його смикали за полу. А втім, уся родина скоро призвичаїлась до кобзаря, й довір'я перемогло страх.

— Був у мене синок, і любила ж я його, — почала старенька бабуся, а далі не могла вимовити й слова — схвилювавшись.

— Що ж, бабуся, скоїлось із вашим сином? — спочуваюче спитав Максим.

— Забили його в пановій стайні, на смерть забили. Принесли додому, полежав до ночі, а вночі — полинула його душа... Навіть і поховати не встигли, бо до пана посесора приїхали гості. А пан не дозволив ховати його по звичаю, а звелів закопати в яру, — там, де всяку нечисть викидають... Там...

Дрібні сльози струмками полилися по зморшках лица, і бабуся ридаючи вибігла до сіней.

— Не забути їй свого Івася, — задумливо промовив господар.

Повечерявши, всі полягали спати. Старі полізли на піч, малі вместились на полу, що займав куток хати від печі до стіни. Залізник ліг під покуття на лаві.

Хоч і втомлений, він довго не міг очей сплющити. Сон від нього втікав. У темряві ночі бачив перед собою розриту могилу й безборонного, збезчещеного трупа покійника.

— У нього, мабуть, теж є рідня, — подумав Максим. — Тепер ці нещасні прийшли десь там крадькома до любого татуся й під покровом ночі несуть його останки в чисте поле, щоб поховати в наспіх виритій ямі й врятувати від нових знущань.

— Кров... сльози... стогін і зітхання — ось наше життя, — шепотів Максим, сплющуючи стомлені повіки.

Враз на печі спалахнули багряні відблиски заграви. Ще мить, і над сонним селом залунав грізний сполох.

“Бум... бум, бум”, — застогнав церковний дзвін.

Посесорів двір, освітлений полум'ям пожежі, було видно, мов на долоні. Неситий вогонь велетенськими язиками злизував солом'яні стріхи, перекидав головешки й снопи іскор з будинку на будинок. Вітер доносив повні одчаю крики, лемент і благання.

Біля пожарища сновигали якісь тіні. В сухому повітрі затріщали стріли, але їх заглушив гуркіт падаючих стовпів.

— Е, та це наші закурили люльки, — промовив Залізник і кинувсь до фільварку.

Слідом за ним бігли чоловіки, жінки, — хто з косою, хто з ціпом або сокирою, а дехто — просто з кілком, тут таки витягненим із плота.

— Наші прийшли!.. Гайдамаки гуляють!... — лунали навколо радісні перегуки.

Пожежа розгорялась, але це ще не була пожежа, що охопила згодом цілу Україну, — це був один з багатьох переблисків, які тільки попереджували грозу, що наближалася...

XX

Б І Й

Залізник біг до пожарища, а за ним слідом бігло все село. Відблиски заграви зловісною познакою лягали на суворі обличчя чоловіків, і снігова дорога — здавалось — була забризкана кров'ю.

Дзвін гудів увесь час, хоч і без потреби, — а старі й малі — всі були на ногах: юнаки, майже діти, поспішали на місце кривавої розплати поруч із старезними дідами, в яких раптом воскресала колишня сила.

Он там з глухим тріском обломилися крокви й потягли з собою важкий дах. Зойки ранених і крики нападаючих, — все зіллялося в один гул. Не сподівавшись нападу, мешканці панської садиби не думали боронитися. Вони схиляли свої голови під

удари сокир та кіс, і білий сніг дедалі більше просякав кров'ю.

Садиба палала, мов велетенське багаття, запалене рукою якогось невідомого мстивого бога. Бренькіт шибок, що одна по дній тріскали від вогню, жіночі вищання й лементи тільки доповнювали дику гармонію цього концерту.

— Браття, нікого не жалійте!... Нема помилування клятим! — враз пролунав могутній голос, і гайдамаки мимоволі повернули голови в бік кобзаря, що стояв серед руїн.

— Матінко моя, та це ж Максим! — скрикнув Гнат і кинувся обіймати вірного друга.

— Залізник з нами!... Максим Залізник прийшов! — лунало поміж гайдамаками й кожен поспішав на власні очі переконатись, що серед них справді стоїть та таємнича людина, ім'я якої з ранньої молодости стоуста поголоска окружила казковими оповіданнями.

Кожен знав, що Залізник недаром опинився серед них. Кожному було зрозуміло, що подерта свита на плечах запорожця красується теж недаремно. Але куди він іде, й чого йде — про це не питали. Залізник намарне часу не гаятиме. Як обернувся він у кобзаря й проміняв свій кармазиновий козацький жупан на свиту, то незабаром для всіх буде велика робота, про яку давно вже мріяли окремі, роз'єднані й розкидані по українських степах гайдамацькі ватаги.

Коли розправа скінчилася, а потомлені руки стали опадати й просити відпочинку, гайдамаки ки-

нулись до панських льохів. Місце пожежі — мов чарами — обернулося в бенкет. З обгорілих дощок нашвидку прилаштували довгі столи; на вуглі смажилися щойно зарізані барани, а на столах нові господарі розставляли барильця з медами й пляшки з заморським вином.

Загриміли бубни, їм відповіли вибухи реготу, й декілька парубків, узявшись убоки, пішли навприсядки.

— Слухай, Стецьку, чи правду люди кажуть, ніби Максим Залізник — характерник? — спитав молодий гайдамака свого сусіда.

— А правду! Ти сам, братіку, розміркуй... Залізник — запорожець, і батько його — запорізький козак, а справжній запорожець — завжди характерник.

— Завжди?

— А якже... Вони знають таке слово, що їх і сам лукавий боїться. Мені ще мій дід оповідав, що запорожець, коли тільки хоче, може вмить опинитися за триста добрих гонів разом із своїм конем. Крім того, чого б то їхня куля так влучно здіймала з сідла всякого ворога? Ну, як ти думаєш? Адже стріляти кожен уміє, а чому ж це тільки вони так влучно ціляють? А тому, серце, що запорожець кулі в рушницю просто не покладе, а спочатку тричі слово своє вимовить. Як промовив він його тричі, трьох ворогів за раз так і покладе...

— Дивне диво!

— Ще й не таке буває на світі... Ох, і мудрагелі оті лицарі Низові!... Послухав би ти колинебудь

нашого ватажка Миколу... Багато дива бачив Микола Кривий на своїм віку, дарма що недавно ще був такий самий гречкосій, як і ми з тобою.

— А чи може характерник напустити на людей туман і зробити так, щоб його не було видно?

— Кажу тобі, серце, що вони все можуть. Ти ж чұвав, у яких панів служить Залізник?... Ну, ось бачиш... А хіба держали б вони козака, якби він не причарував їх?

— І чого він сидить у тих панів?

— Чого? Це не нашого розуму справа... Значить треба так, ось і все... Давай краще пополощемо вуса в меду... Диви, який густий, немов старий дьоготь... Підсунь но до мене барильце.

Гайдамака підняв барило на дві відрі й, присмоктавшись до дірки, застиг на кілька хвилин із відкиненою головою.

— Ух, славний мед! — вимовив він нарешті, передаючи посудину товаришеві.

Гайдамаки бенкетували разом із селянами, по-братньому розділяючи здобич.

Залізник відійшов набік і почав розмовляти з Гнатом.

— Журитись тобі нічого, — підбадьорував його Максим, і запорожцеві очі світилися в цей мент добрістю, навіть ласкою. Це був тепер не грізний мєстник, а добрий друг, вірний товариш, що може зрозуміти чуже горе й співчувати йому.

— Катря сидить у безпечному сховищі, — говорив він, — і ти не повинен уроювати собі страхів та небезпек. Старий пильнує дівчини, як свого ока.

Я розумію, що тобі може хотілося б пожити з молодою дружиною, але на кожне хотіння є й терпіння... Та й хто тепер, Гнате, живе спокійно, хто не дрижить за свою родину, за честь дружини, за долю дітей?... Краса й молодість тільки збільшують небезпеку. Згадай недавню біду й напасть... Ні, братіку, — спершу треба здобути волю, а тоді вже дасть нам Бог і долю... Терпи, козаче, отаманом будеш, — не раз уже я тобі це говорив.

— Чого це ти, брате Максиме, навіть і не покуштував меду? — звернувся до Залізняка Микола Кривий, вдаривши його по плечах.

Микола був уже п'янений і навіть заточувався трохи.

— Пив я всякі меди, — відповів Залізник, — та тільки люблю я пити після роботи, а її ще багато, — ой, багато!

— Ми теж не байдики б'ємо, — вражено відповів ватажок.

— Я це бачу... Нехай же хлопці гартуються для великої справи, але вони мусять знати, що ми кров проливаємо не нате, щоб торувати собі шлях до панських льохів...

— То ти кажеш, що ми — не лицарі, не козаки, а п'яниці й гультаї, га? — розкричався Микола.

— Я цього не говорив.

— Ні, сказав!... Сказав!... — присікався п'яний ватажок і, не знаючи, що говорити далі, гидко залався.

— Проспись, Миколо, та пошли людей на чати, адже вороги не всі сидять по оселях, немало їх

роз'їжджає в погоні за нашим братом, а заграву видно здалека.

— Не вчи мене!... Я тут старший!... Я — ватажок!... Розумієш?... Я не зважатиму, що ти — панський наймит. Коли ми б'ємося, то ти там з панами...

У цій хвилині Залізник опустил свій важкий п'ястук на голову п'яного нахаби й рідразу спинив його красномовність. Микола Кривий, мов підкошене стебло, повалився на сніг.

— Приложи, Гнате, льоду до цієї п'яної та порожньої голови, — сказав Максим і пішов до тих, що бенкетували.

— Браття! — гукнув він.

Декілька гайдамаків повернули голови на його голос.

— Браття! Ваш ватажок — п'яний, і більше думає про горілку й мед, ніж про те, щоб пильнувати ворога. Раджу вам вибрати другого ватажка й вислати людей на чати... Ворог не спить.. Горе вам буде, коли він застане вас п'яними або сонними. Я йду своєю дорогою, але вас як брат і друг остерігаю.

— І правду Максим каже, — озвався старий селянин, що знав Залізняка з виду.

— Правду, правду! — потакували його сусіди.

На жаль, гучні бубни й крики п'яного народу відразу заглушили цю розумну й тверду мову.

— Бережи, Гнате, товаришів, — додав Максим, звертаючись до свого друга, — і прощай. Доглянь і Миколи. Я не хотів так сильно вдарити його, але що зробиш, коли в мене така важка рука...

Залізник твердою, рівною ходою подався за село. Пройшовши кілька гонів, зупинився й оглянувся. Заграва неначе блідішала, але бубни гули так само, і так само серед темної німої ночі ревіла юрба.

XXI

МОНАСТІР

Мало не цілу добу балювали вони в спаленій садибі. Опритомнівши після удару, Микола Кривий вимагав, щоб йому негайно видали Залізняка й, страшно проклинаючи, погрожував посікти його, мов головку капусти.

— Боягуз! Недаремно він зник! — кричав озброєний ватажок.

— Навіщо говорити так, коли є інакше? — намагався Гнат заступитись за свого добродія.

— Мовчи, бараняча голово! — ревноував Микола.

— Годі мовчати!

— Ой, гляди, щоб я тебе не потягнув дубиною.

— Ти мені не пан, а я тобі не наймит... Краще не чіпляйся, а то може мені ще раз доведеться прикладати лід до твоєї макітри.

— Щоо?! — заревів Микола, але гайдамаки, що стояли поблизу, кинулись до них і розборонили.

Але зневага пекла Миколу Кривого так, як розжарене залізо пече злочинцеві чоло. Хоч і був п'яний, вона мучила його, тож хотів забутись, бо не мав змоги помститися й змити її кров'ю. Йому зда-

валося, що тепер усі готові глузувати з нього, знущатися й пальцями показувати на свого побитого та одним ударом поваленого ватажка.

— О, я ще зустрінуся з Максимом, і хай я буду тричі проклятий, коли він утече від моїх рук! — повторяв Микола, дедалі більше задурманюючись то горілкою, то медом.

Згодом, зів'ялений важким сном, ватажок перекинувся горілиць і захропів, а за ним поснули всі. Знов настала ніч, але на пожарищі було тихо. П'яні люди валялися разом з трупами.

Гнат з десятима товаришами, що не піддалися хмелеві, став на чати; але що могла б зробити ця мізерна оборона в разі несподіваного нападу ворогів?...

Та, мабуть, ніхто з тих, що поснули, не подумав про те, чи доведеться йому прокинутися. Нікому й не снилося, що сон після бенкету — це буде їх останній, вічний сон.

Не думали гайдамаки, що хтось із переможених міг утекти й зняти тривогу в сусідніх панських фільварках. Старий мед і його посестра — столітня горілка були тут ще грізнішими местниками, ніж люди. Без бою, без пролиття крові, без шелесту й криків позв'язували вони руки й ноги недавнім переможцям.

Насувала північ, — понура, чорна, непроглядна.

— Еге, та до нас гості їдуть, — промовив Гнат до сусіда. Прилігши до землі, почав прислухатися.

— Погана справа, — сказав він звівшись. — Треба будити людей, а як їх добудишся!...

Покликавши кількох товаришів, які ще не спали, Гнат сповістив, що небезпека близько, і що треба будити решту. Але їхні зусилля були даремні, а кінське тупотіння наближалось.

Декоотрих вдалося на хвилину протверезити, але коли їм говорили про наближення ворога, вони тільки відмахувалися руками, повертались на другий бік і знов витинали хропака. Вони почувалися так безпечно, що цю тривогу брали за жарт. Нікому й на думку не спадало, що ворог наближається швидше громової хмари.

Аж тоді, як залопотіли мушкети, зривався — хто міг, але п'яна більшість навіть не чула стрілянини.

Гуки пострілів, брязкіт криці, іржання коней і бойові оклики, — все це кінець-кінцем протверезило сонних і п'яних гайдамаків, але було вже запізно. Хто міг утікати — утікав, а решта, мов барани, валилися під ударами шабель і списів.

Напад справді був не випадковий. Під час “роботи” гайдамаків, небіж посесора щасливо вихопився із атакованого фільварку й на баскому коні помчав бити на сполох. Близько сусідів не було, але за день, не жалюючи ні себе, ні коней, він зібрав людей і подався з ними помститись на гайдамаках за смерть близьких, за пожежу й грабування рідного гнізда.

Друге бойовище було точнісінько таке, як і перше. Ті, що нападали, були значно сильніші від своїх противників. Гайдамацька ватага танула на очах і незабаром по ній не лишилося й сліду. Дуже й дуже мало кому пощастило втекти.

Максим Залізник наче б передчував був загибель своїх, але врятувати їх не було змоги.

За день ходи Залізник побачив на обрії синю смугу, що проти снігу видавалася далеким морем, але це була не вода, — то синіли вдалині дрімучі ліси навколо монастиря.

Уже на світ благословилося, коли Максим увійшов у пущу. Вона була йому знайома, навіть добре знайома. Він приходив був сюди тоді, коли в його змученій душі іноді надто голосно починали озиватись сумніви.

У цьому лісі був відомий свого часу Лебединський монастир. Але відомий він був ув Україні не своїми святинями, не суворістю чернечого життя, — ні, монастир був як монастир, та й годі. Але щось інше притягало до нього. Йдеться про те, що ігумен монастиря накладав з тими, що виступали проти гнобителів.

До Максимових вух долетів звук сокири. Вона вистукувала десь далеко, але лісова луна підхоплювала її однозвучні удари й розносила по величезному просторі. Своє “тек-ток” сокира вистукувала спочатку енергійно, твердо й виразно, але поступово в її відгомоні стала відчуватися нерівність, не-

певність, і віддаль поміж ударами більшала; ось удари ніби завмирають і готові зовсім стихнути. Та враз на підмогу втомленій, знесиленій сокирі поспішає ціла компанія товаришів. Ліс оживає; луна ледве встигає підхоплювати удари; жваво, весело кипить робота.

Залізник прискорює ходу, й за півгодини перед ним відкрився проруб, що його розчищали ченці.

— Помагайбі! — привітався подорожній.

— Спасибі, чоловіче, — мир тобі! — відповіли ченці-дроворуби.

— Отець ігумен у монастирі?

— Аякже, отець наш удома. А ти, чоловіче, до нього самого справу маєш, чи так собі з цікавості розпитуєш?

— Які в нього можуть бути справи до отця настоятеля? — озвався рудий послушник, ладнуючи держално ножа, яким вистругував патерицю. — Подорожній повинен тільки на бандурі грати й пісень співати...

— Ти так думаєш, Тихоне? — з усмішкою спитав Максим.

— А ти відкіля мене знаєш?

— Підійди ближче... Не пізнаєш? Ми ж з тобою в одній келії жили й на роботу разом ходили!..

— Матінко моя! Та це ж наш Максим! — радісно скрикнув чернець і підійшов ближче, щоб обняти старого товариша.

Інші ченці теж обступили Залізняка. Почались розпитування, спогади, розповідання.

— Видиш, ми тебе бачили вже запорізьким козаком, бачили й ченцем, а тепер ти бандурист, — не ймучи віри, завважували монахи.

— Ще й не те побачите, а як не побачите, то почувсте, — відповів Максим.

— Іди, брате, до монастиря, тобі треба підкріпити свої сили та й відпочити, — повчально промовив старший з ченців.

Залізник знов попростував свіжо прорубаною просікою. Червоні вивірки, коли він до них наближався, перелітали з одного дерева на друге, скидаючи пушинки снігу.

Ранок був чудовий. У лісі знов настала таємна й величава тиша, наче думав він свою стару, глибоку думу. І пригадався Залізникові такий самий тихий урочистий ранок у маєтку Гуманських. Згадав також незвичайну красуню-гостю, якій йому судилося врятувати життя.

Коли образ її став йому перед очима, то був такий різко-чіткий, що — здавалося — вона йшла поруч і пестила його дивним промінистим поглядом.

Він ясно розрізняв кожну найдрібнішу рисочку її обличчя, особливість і своєрідну привабливість її усміху, — навіть дрібниці її вбрання, цього незабутнього зеленого мисливського строю, оживали перед ним цілком виразно; він не тільки бачив її, він почував, майже доторкався до неї.

— Чого це я спинився? — сам себе спитав подорожній і попрямував далі.

XXII

ПРОТИ ГНОВИТЕЛІВ

Келії, побудовані на зруб із віковичних сосон, були завіяні снігом і виглядали з-під нього похмуро, сумовито. Вони стояли півколом навкруги церкви. Ігуменова келія вирізнялася з-поміж решти чернечих жител тільки своїм розміром та ганком.

Порожньо було на монастирському подвір'ї, — тут панувала мертва, могильна тиша. Біля одного з вікон ігуменової келії метушилися голуби. Вони заглядали в віконце, воркотали, виляскували крильцями, й тільки їхня метушня нагадувала про життя в цьому навбач мертвому місці.

Ось табун голубів, зі свистом розсікаючи повітря, сипнув до ганку. Двері відхилились, і невидима рука висипала на втоптаний сніг жменю золотистого зерна. Голуби, випереджуючи й штовхаючи один одного, жваво заходилися коло поживи.

Незабаром на ганок вийшов сухорлявий, блідий чернець.

Це був відомий на всю Україну настоятель Чигиринського монастиря — архимандрит Мелхіседек Значко-Яворський.

Мелхіседек не помітив, що за ним стежать, і готував своїх улюбленців, коли раптом голуби підняли голівки й, стрепенувши крилами, полетіли на

дзвіницю. Настоятель здивовано озирнувся й побачив дебелого бандуриста, що наближався від брами.

Бандуристи частенько заходили до монастиря, і Мелхіседек хотів уже покликати послушника, щоб той запросив і почастивав мандрівного співця. Але коли подорожній підійшов, ігумен обвів його пильним поглядом і привітно всміхнувся.

— Кого, кого, а такого рідкісного гостя я не сподівався! — промовив трохи з приспівом. — Ніяк не сподівався, особливо тепер, узимку... Здоров був, Максиме, давненько ми не бачились... А чого ж це ти в бандуристи пошився?...

— Доводиться, панотче, міняти шкуру, — не легкі часи настали, — відповів Залізник.

— Так, так, істину говориш... Всяко бувало й раніш, але так, здається, ще не було. Ти, мабуть, утомився з дороги?... Іди — тебе накормлять, відпочинь, а після вечірні я покличу тебе. Трудні часи... Є про що побалакати... Савелію!..

На ганок вибіг молоденький синьоокий послушник, якому звеліли почастивати гостя й показати місце відпочинку. Та Залізник не міг спочивати; не до сну йому було; його мучила, гнітила думка про залишених товаришів.

Після вечірні Максима покликали в келію до настоятеля. Архимандрит ласкаво зустрів гостя, й докладно, з цікавістю почав розпитувати про все, що він бачив і чув останніми часами.

Невеселі були ті новини.

Мелхіседек довго слухав оповідань гостя. Він

мовчки сидів на лаві під образами, низько схиливши голову на груди.

Та ось він підвівся, випрямився й заговорив, поклавши руку на Максимове плече.

— Я бачу, сину мій, як близько до серця приймаш ти страждання народу нашого; радує це мене, душу веселить мою. Запам'ятай же, сину мій, що тільки той на подвиги здатний, хто сильно любити вміє, але й помститись зуміє за зганьблену, сплюндровану душу братову.

Залізник слухав цієї мови з якимсь особливим почуттям.

— Ніхто не заступиться за нас, крім самих нас. Злодіяння врагів наших перевершили все, що досі на світі бувало. Може бути, король не супротивний полегшити долю нещасних, але престіл його хитається під ним, як човен. Може прагнув би він завести лад у державі своїй, прагнув би усмирити свавольців, але де ж йому для того сили взяти?... Він кволий, як дитина — безсилий...

— Правда, отче...

— Хіба Георгій Кониський не намагався відкрити очі королеві і примусити його до стогону нещасних прислухатись?! Але повне сили й правди його слово пропало марно, як зерно, що падає на кам'янистий ґрунт, і ніякого проросту не дало... Сотник Харко гадав інакше на короля вплинути, і з семи сотнями товаришів прапор повстання підніс, і примусив короля від слів до діл перейти... Волю віроісповідання оголошено, а що вона принесла нам?... Де плоди її?

Далі ходім... На прю з королем зараз же конфедерація Барська стала. Хоробрий Харко наложив головою, і знов кров полилася, знов по селах наших стогони і зойки заголосили... Пригноблення зросло лише, поширилось, зміцніло...

І ось мені здається, що до ушей моїх сюди, в глибину ліса нашого, долітає стогін замучених, замордованих... А Данило Кушнір нещасний? Йому ж у Млієві якнайжорстокішу смерть приготували. У клоччя обвинений і смолою политий — він живим смолоскипом згорів... І Мошнах, у Корсуні скільки людей замордовано... Знаєш ти, в Таганчі брати наші по шістсот і сімсот київ діставали за те, що відступити від віри рідної відмовились.

В келії настала тиша.

За хвилину архимандрит опустився на лаву й говорив далі:

— Я сам терпів і терплю переслідування від ворогів наших. Мене посадили в Дермані в темницю... До мене щоденно приходять багато знедоленого люду... Я пам'ятаю, сину мій, слово Господнє: "Полюби ближнього твого, як себе самого"... Радий я полюбити і простити задля ім'я Його мою зневагу, утиски мої... Але бачити, як мордують братів моїх, чути стогін їхній — не можу... Не можу. Сильних слід силою лякати. Хай сила примусить їх обдуматись.

— Значить, час уже прийшов? — спитав Залізник, і голос йому затремтів, а в очах спалахнув той особливий вогник, який змушував бліднути навіть безстрашного ворога.

— Час прийшов? — спитав ще тихше, майже пошепки.

— Наближається... Треба збирати посольство до славного Війська Низового Запорізького... Ти, Максиме, тут будь, і тільки по ріки після повені весняної у береги ввійдуть...

— Буду, панотче... О, я прибуду завчасу!

— Ти посланців поведеш, січовики тебе знають.

— Знають... поведу...

— Батаги сповіщай гайдамацькі, щоб на той час собирались у лісах наших...

— Сповіщу, панотче...

— Ми дамо тобі універсал особливий, а тим часом хай Бог охороняє тебе по всяк час дня і ночі, і на кожному місці.

Пізно вночі вернувся Залізник до своєї келії.

XXIII

ЗРАДА

Золото, що Хаїм заробив у Залізняка, довго не давало йому спокою. Він добре знав звичаї панів і взагалі шляхти, щоб важити своїм багатством й давати його на відсотки абикому.

Хаїм був недурний. Він дуже швидко перестав бути простаком, якого може обдурити кожен, хто носить кунтуш і брязкає шаблюкою.

На всі боки обмірковував Хаїм, якби то краще влаштуватись із своїми грішми, й нічого не міг ви-

гадати. Хоч і частенько називав свою жінку куркою, але й був не від того, щоб трохи з нею погомоніти, злегка подразнити її.

Набігавшись за день, Хаїм стомлений приходив додому й тут якийсь час розкошувався пісними бараболями з часником, поки холод, не заганяв його на піч під стару подерту перину.

— Суро, — звернувся він одного разу до дружини.

— Ну-ну?..

— Суро, що ти сказала б, як би вигнав тебе і взяв собі другу — молоду, гарненьку жінку...

Замість відповіді почув енергійне пересування горнятка, в якому варилася юшка з цибулею й горохом.

— Ну, Суро, чого ж ти мовчиш?

— Відчепись, дурню!..

— Хіба не добре мати молоду гарненьку жінку?

— Знов гримить горня.

— Говори ж, Суро!

— Іншої дурної не знайдеш, щоб схотіла за тебе вийти.

— Ну, побачимо!..

Хаїм вдоволено всміхнувся.

— А що буде, Суро, як я заберу всі свої гроші та й поїду до Варшави?.. Там можна добрий гиндиль мати... А ти з дітьми сама будеш жити тут... Добре?..

— Лізь краще на піч та й спи.

— Чого б я мав лізти на піч, як мені зовсім не хочеться спати, а хочеться розмовляти. Ех, коли б

я міг заробити багато грошей, а потім ще більше і ще... О, тоді б я був багатий чоловік.

Жінці й на думку не спадало, що її чоловік має в безпечній схованці таку велику суму. Сім'я терпіла злидні, як і раніш, і тільки на шабаш Хаїм дозволяв собі на деяку розкіш у вигляді щуки. О, Хаїм любив щуку, і то шабашову — приправлену перцем, цибулею й часником. Як на його смак, кращої страви й на світі не було, і якщо король не щодня їв щуку, то це тільки означало, що королів смак був не на його сан.

Кінець-кінцем безладне сновигання надокучило Хаїмові. Його почала мучити настирлива думка, якби то краще, вигідніш, безпечніш пустити гроші в рух. Він знав, що наближається час великого ярмарку. Дорога, звичайно, не близька, але бариші будуть певні, як тільки розумно й обережно повести справу. Не зле було б під час ярмарку й за коршемство взятись. До того ж і краму можна було б придбати. Дівчата й молодиці не витримають спокуси перед ними, коли спритна рука розгорне сувій оксаміту або такої китайки, що тільки глянеш на неї, то аж в очах зарябіє.

Обміркувавши цю справу на всі боки, Хаїм придбав шкапину й сані, і з'ясував дружині, що він вернеться не скоро.

Сура зняла лемент. Вона певна була, що Хаїм записав чортові душу, щоб придбати коняку й санки. А тут іще той самий неспокійний чоловік із заставленою душею починає збиратися в далеку дорогу. А може він і справді задумав зробити це, про що

напівжартуючи говорив їй? Хіба йому важко це зробити?... На кого ж він лишає її, вірну Суру, що дарує йому щороку маленького Калмана або Шльому. Їх треба підтримати, вони маленькі... Як не буде хліба та цибулі і нічим буде запалити — діти помруть...

Сура почала голосити ще дужче, й пронизливі зойки наповнили хату.

— Дурна курко, доля послала мені тебе як дружину за якусь кару! — Чи не замовкнеш ти? — почав і собі дратуватись чоловік, засукуючи рукава, очевидно, — щоб втихомирити її п'ястуком.

— Я не можу мовчати... Я мушу плакати й кричати... О, діти мої, діти, ваш батько чортові запродав душу, купив коняку та й їде геть від нас!

Тоді молоде покоління зчинило такий галас, що Хаїм у розпучі аж вуха позатикав, але й це не помагало.

— Ви примусите мене повіситись! — кричав він, бігаючи з кутка в куток, а молоде покоління не відставало від свого родителя й хапало його за поли лапсердака, бажаючи затримати його й нагадати про батьківські обов'язки.

Не скоро пощастило Хаїмові вгамувати домашній концерт. Він припинився аж тоді, коли дієві особи потомилися.

Вловивши зручний мент, Хаїм з'ясував дружині, що вона дорога йому, як і раніш, що він не збирається кидати ні її, ні діток. Голод теж не посміє стукати в двері Хаїмової хати, бо добрість його серця примушує його лишити дружині стільки грошей,

що в неї завжди буде й хліб, і бараболі, і можливість коли-не-коли пропалити в печі.

В одному тільки було важко переконати Суру, — що Хаїм нікому не продав душі. Заспокоївшись врешті, вона кинулась Хаїмові на шию, а він навіть прослезився, зворушений тією повною подружньою радістю.

Уранці знов почався концерт. Вони кричали, аж надривались, проводжаючи батька в далеку дорогу.

Тому, що Хаїм узяв із собою чимало грошей, то він не ризикував їхати великим шляхом, а пробивався манівцями. Де можна було проїхати лісовими стежками, там він їхав лісом, цілком оправдано міркуючи, що мешканці дрімучого бору менш загрожуватимуть його туго набитому гаманцеві, ніж проїжджі на великих шляхах.

Не мало страху набрався Хаїм у дорозі. Бувало, навіть обсмалений пень в його уяві обертався у ведмедя, а суха гілка, що падаючи тріскала десь поблизу, викликала уявлення про стрілянину. Дорога була не близька, й Хаїм уже починав проклинати себе за те, що зважився на таку непевну справу.

— Краще б я знов почав давати гроші на відсотки нашому шляхетству, — думав він. — Там у мене тільки гроші могли б пропасти, а тут я скоро й сам пропаду...

Якось увечорі закурів сніжок. Хаїм їхав лісом. Незабаром сніг почав падати великими клаптями, зірвався вітер, — ну й закрутилось тут! Затріщали, загули могутні сосни й старі дуби, застогнала осика й вільха, почалася безпросвітня заметіль.

Хаїм уже не кермував своєю шкапою, щоб не збитися з дороги і не потрапити в яр. Кінь почав приставати, та й не дивно, що голодна, змордована шкапина в таку негоду зовсім вибилась із сил.

— Все пропало, — подумав Хаїм і задубілою з холоду рукою почав міцніш притискати до грудей убогу кожушину, в якій були зашиті гроші.

— Ну-ну!... Вйо-гей!.. — підганяв стомлену коняку, і з якимсь тупим одчаєм періщив пужалном по сухих ребрах.

Шкапина рванулась, зрушила сані й попленталася далі.

— Що це?... Невже я помилився! — спитав сам себе Хаїм. — Ні, ні, здаля собака бреше... Значить, десь поблизу є оселя... Можна буде нагрітись, перепочити й підночувати... А що буде, коли це гайдамаки, або польський загін?.. Одно й друге однаково небезпечно... Живцем облуплять мене.

Проте в глибині душі Хаїм був радий, що люди близько. Лісова заметіль — не жарти. Страшно в лісі в таку пору. Деревя так почнуть співати й вигравати, що найсміливішій людині волосся ворухиться на голові, а по тілі бігають мурашки.

Не минуло й півгодини, як коняка спинилася перед чиймись ворітьми. Собаки, як звичайно, гавкали, аж захлинались, викликаючи господаря з хати. Після довгих розмов і пояснень брама заскрипіла. Ще хвилина — друга, й господар повів гостя до добре опаленої хати. При світлі каганця Хаїм побачив, що опинився в гостях у старезного діда, й це трохи його заспокоїло. Ось із-поза печі визирну-

ло молоденьке личко, і Хаїм здивовано, майже з ляком почув, що його хтось назвав по-йменні.

Перед ним була Катря, та сама Катря, яку не так давно довелось йому визволити з неволі. Хаїм спершу очам своїм не вірив, але коли всі сумніви розвіялись, він відчув цілковиту полегкість. Дівчина не може бути невдячна, і значить тут йому буде зовсім безпечно. Катря довідалася від нього про страшну смерть діда Макара, про те, що бабуня не надовго пережила свого чоловіка, і по її щоках побігли великі, гарячі сльози.

— Це я їх до того довела, — плакала дівчина.

— Не ти, ні, а така вже їм доля судилася, — завважив Данило.

Настала ніч. Заметіль пересілася. Всі поснули, тільки Хаїм вдавав, що спить, — не до сну йому було, бо нова думка блискавкою освітила його мозок.

“Заробивши стільки, визволяючи її з неволі, можу заробити ще більше, коли поверну її панові Сванцевичеві”, — думав Хаїм, прислухаючись до рівного дихання тих, що спокійно спали.

Пляни, проекти, один від одного сміліші й принагідніші, не давали Хаїмові спокою, і аж до ранку відганяли від нього сон.

Кінець I частини

Ваші зауваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

**ВИДАННЯ КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
в 1952 році**

**Величина книги 10 x 7 x 2
цалів, 500 ілюстрацій, 4 ве-
ликі кольорові таблиці, по-
над 700 сторін друку, ціла
оправлена в полотно з зо-
лотими витисками.**

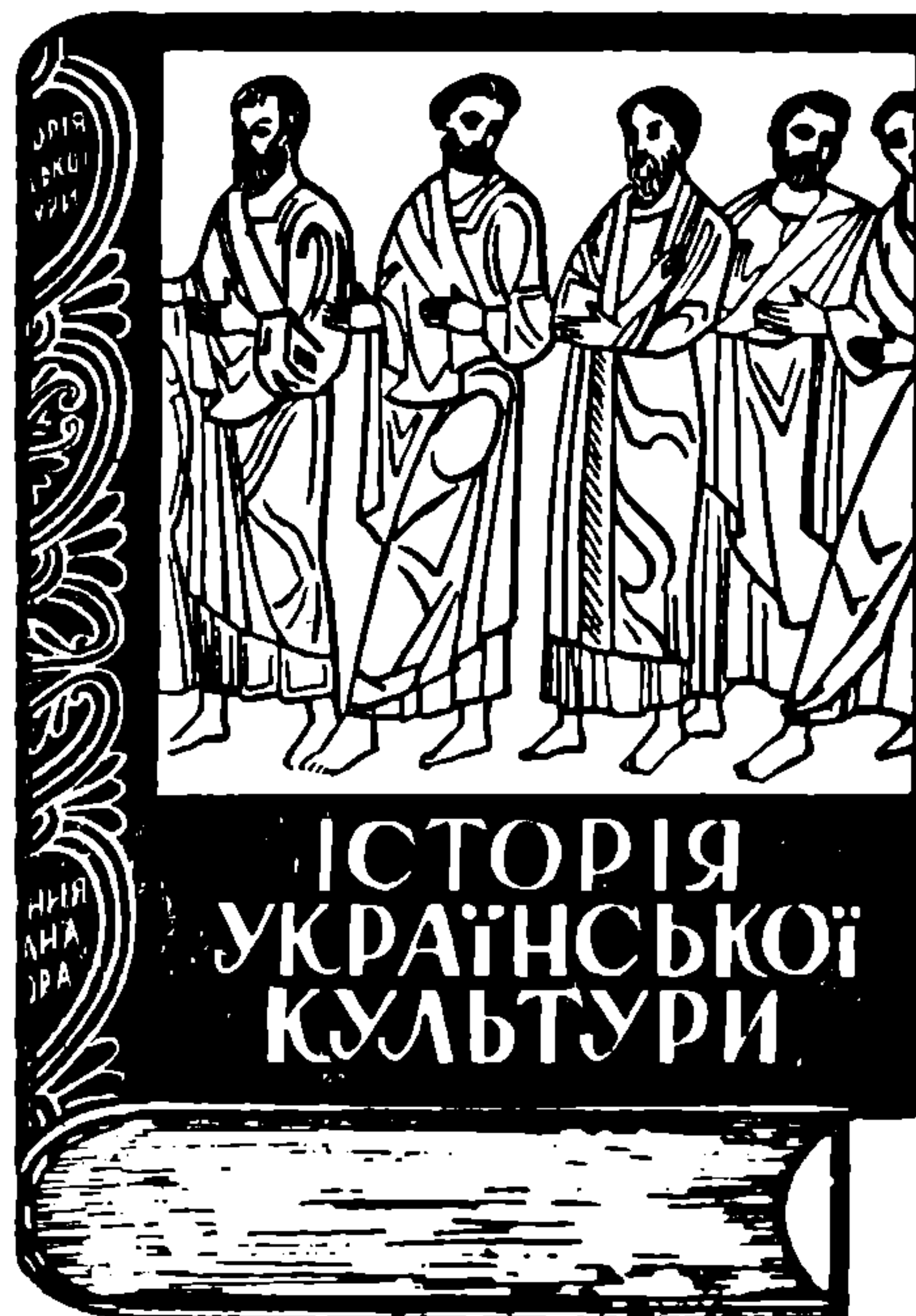
**ЦІНА КНИГИ В ПЕРЕД-
ПЛАТІ \$15.00.**

**При замовленні платиться
\$5.00, а решта ратами до
виходу книги з друку.**

**ГОТІВКОЮ НАПЕРЕД ПЛА-
ТИТЬСЯ ТІЛЬКИ \$13.00.**

Адреса Клубу:

**UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.,
834½ MAIN STREET WINNIPEG, CANADA**

**Величина книги 10 x 7 x 2,4
цалів, 600 ілюстрацій, по-
над 900 сторін друку, ціла
оправлена в полотно з зо-
лотими витисками.**

**ЦІНА КНИГИ В ПЕРЕД-
ПЛАТІ \$18.00.**

**При замовленні платиться
\$6.00, а решта ратами до
виходу книги з друку.**

**ГОТІВКОЮ НАПЕРЕД ПЛА-
ТИТЬСЯ ТІЛЬКИ \$15.00.**

